

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΠΟΛΥΜΝΙΑ ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΗ

ΤΟ ΛΥΚΟΦΩΣ ΤΩΝ ΘΕΩΝ ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΜΕΣΟΓΕΙΟ:
ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΑΝΑΛΥΣΗΣ ΓΙΑ ΤΡΕΙΣ ΕΠΙΜΕΡΟΥΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ

ΑΝΑΤΥΠΩΝ ΑΠΟ ΤΑ «ΕΛΛΗΝΙΚΑ»
ΤΟΜΟΣ 44ος
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 1994

ΠΑΡ. ΚΥΡΙΤΣΗ

5
X.B. 2008.9

281499-10

Δημιόριε,
Αἰτίσις ἐ' ὠλεως ἐσ 1995

Πορσίμια

2. i. 95

ΤΟ ΛΥΚΟΦΩΣ ΤΩΝ ΘΕΩΝ ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΜΕΣΟΓΕΙΟ:
ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΑΝΑΛΥΣΗΣ ΓΙΑ ΤΡΕΙΣ ΕΠΙΜΕΡΟΥΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ*

Ἀναφερόμενος στὴ ρήξη τοῦ Κωνσταντίνου καὶ τοῦ Λικινίου, στὴν τελικὴ ὑπερίσχυση τοῦ πρώτου τὸ 324 καὶ στὶς τακτικὲς μὲ τίς ὁποῖες στὴ συνέχεια ἐξασφαλίστηκε ἡ ἐδραίωση τῆς Νέας Ρώμης, ὁ Λιβάνιος σημειώνει τὰ ἀκόλουθα:

κρατήσας δὲ καὶ ἀνδρὸς ἐπ' ἐκείνῳ ταῖς πόλεσιν ἀνθεῖν παρεσχηκός ἡγησάμενος αὐτῷ λυσιτελεῖν ἕτερόν τινα νομίζειν θεόν, εἰς μὲν τὴν τῆς πόλεως περὶ ἣν ἐσπούδασε ποίησιν τοῖς ἱεροῖς ἐχρήσατο χρήμασι, τῆς κατὰ νόμους δὲ θεραπείας ἐκίνησεν οὐδὲ ἓν, ἀλλ' ἦν μὲν ἐν τοῖς ἱεροῖς πενία, παρῆν δὲ ὄραν ἅπαντα τᾶλλα πληρούμενα¹.

Ὁ λόγος Ὑπὲρ τῶν Ἱερῶν, ἀπὸ ὅπου τὸ παράθεμα, συνετέθη τὸ 386 γιὰ νὰ πληροφορηθεῖ ὁ Θεοδόσιος τὴν ἔκταση τῆς καταστροφῆς τῶν περιφερειακῶν ναῶν ἀπὸ τίς στρατιᾶς τῶν Σύρων μοναχῶν. Πρὶν ὅμως προβεῖ στὶς καταγγελίες του, ὁ Λιβάνιος ἐπιχειρεῖ νὰ διαγράψει τὸ ἱστορικὸ τῆς τύχης τῶν ἱερῶν σὲ ὀλόκληρη τὴν αὐτοκρατορία κατὰ τίς βασιλεῖες τοῦ Κωνσταντίου, τοῦ Ἰουλιανοῦ καὶ τοῦ Βαλεντινιανοῦ καὶ Βάλεντος:

καταβάσης δὲ τῆς ἀρχῆς ἐπὶ τὸν ἐξ ἐκείνου, μᾶλλον δὲ τοῦ σχήματος, ὡς τό γε κρατεῖν ἐτέρων ἦν οἷς ἢ ἐξ ἀρχῆς παιδαγωγία καὶ τὸ μέχρι παντὸς ἴσον δύνασθαι παρέσχεν, οὗτος οὖν ἐν τῷ κελεύεσθαι παρ' αὐτῶν βασιλεύων ἄλλα τε καλὰ πείθεται καὶ μηκέτ' εἶναι θυσίας. ταύτας ὁ ἑκείνου μὲν ἀνεψιός, ἀρετὴν δὲ ἄπασαν κτησάμενος ἐπανάγει καὶ τεθνεῶτος ἐν Πέρσiais, ὅ τι δεδρακώς ἡ μέλλων ἀφήμι νῦν, μένει μὲν τινα τὸ θύειν ἱερεῖα χρόνον, νεωτέρων δὲ τινῶν συμβάντων ἐκωλύθη παρὰ τοῖν ἀδελφοῖν, ἀλλ' οὐ τὸ λιβανωτόν. ἀλλὰ τοῦτό γε καὶ ὁ σὸς ἐβεβαίωσε νόμος, ὥστε μὴ μᾶλλον ἀλγεῖν ἡμᾶς οἷς ἀφηρέθημεν ἢ χάριν εἶδέναι τῶν συγκεχωρημένων. σὺ μὲν οὖν οὐθ' ἱερά κεκλεῖσθαι (ἐκέλευσας) οὔτε μηδένα προσιέναι οὔτε πῦρ οὔτε λιβανωτόν οὔτε τὰς ἀπὸ τῶν ἄλλων θυμιαμάτων τιμὰς ἐξήλασας τῶν νεῶν οὐδὲ τῶν βωμῶν, οἱ δὲ μελανειμονοῦντες οὔτοι καὶ πλείω μὲν τῶν ἐλεφάντων ἐσθίοντες, πόνον δὲ παρέχοντες τῷ πλήθει τῶν ἐκπωμάτων τοῖς δι' ἀσμάτων αὐτοῖς παραπέμπουσι τὸ ποτόν, συγκρῦπτοντες δὲ ταῦτα ὠχρότητι τῇ διὰ τέχνης αὐτοῖς πεπορισμένην μένοντος, ὦ βασιλεῦ, καὶ κρατοῦντος τοῦ νόμου θέουσι ἐφ' ἱερά ξύλα φέροντες καὶ λίθους καὶ σίδηρον, οἱ δὲ καὶ ἄνευ τούτων χεῖρας καὶ πόδας. ἔπειτα Μυσῶν λεία καθαιρουμένων ὀροφῶν, κατασκαπτομένων τοίχων, κατασπωμένων ἀγαλμάτων, ἀνασπωμένων βωμῶν, τοὺς ἱερεῖς δὲ ἢ σιγᾶν ἢ τεθνᾶναι δεῖ· τῶν πρώτων δὲ κειμένων, δρόμος ἐπὶ τὰ δευτέρα καὶ τρίτα, καὶ τρόπαια τροπαίους ἐναντία τῷ νόμῳ συνείρεται.

* Γιὰ χρήσιμες ὑποδείξεις κατὰ τὴ συγγραφὴ τοῦ ἄρθρου εὐχαριστῶ θερμὰ τοὺς συναδέλφους Σόνια Καλοπίση, Θάνο Μαρκόπουλο, Κώστα Μπουραζέλη καὶ Εὔα Μπουρνιά.

1. Λιβάνιος 30.6.

τολμᾶται μὲν οὖν κἀν ταῖς πόλεσι, τὸ πολὺ δὲ ἐν τοῖς ἀγροῖς. [...] χωροῦσι τοίνυν διὰ τῶν ἀγρῶν ὥσπερ χεῖμαρροι κατασύροντες διὰ τῶν ἱερῶν τοὺς ἀγρούς. ὅτου γὰρ ἂν ἱερὸν ἐκκόψωσιν ἀγροῦ, οὗτος τετύφλωται τε καὶ κεῖται καὶ τέθνηκε. ψυχὴ γὰρ, ὦ βασιλεῦ, τοῖς ἀγροῖς τὰ ἱερὰ προοίμια τῆς ἐν τοῖς ἀγροῖς κτίσεως γεγενημένα καὶ διὰ πολλῶν γενεῶν εἰς τοὺς νῦν ὄντας ἀφιγμένα².

Τὸ ἀξιόπιστο, μὲ βάση ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ κριτήρια, παράθεμα περιγράφει, σὲ ἀδρὲς βέβαια γραμμὲς ἀλλὰ μὲ μεγάλη ἀκρίβεια, τὶς φάσεις τῆς αὐτοκρατορικῆς πολιτικῆς σχετικὰ μὲ τὴ διατήρηση τῶν ναῶν κατὰ τὸν 4ο αἰώνα. Φλογοερὸς ὑπέρμαχος τοῦ Ἑλληνισμοῦ ὡς αἰσθητικοῦ φαινομένου καὶ παιδευτικοῦ ρεύματος, στὸ γέρμα τῆς ζωῆς του καταγγέλλει ὁ Λιβάνιος στὸν χριστιανικότατο αὐτοκράτορα αὐτοὺς ποὺ δροῦν, ἂν ὄχι σύμφωνα μὲ τὸ γράμμα (τρόπαια ... ἐναντία τῶ νόμῳ), τουλάχιστον σύμφωνα μὲ τὸ πνεῦμα τῆς ἀντιπαγανιστικῆς του νομοθεσίας. Ὡς ἐπικριτῆς, λοιπόν, τῆς πολιτικῆς τοῦ Θεοδοσίου καὶ ἀπευθυνόμενος στὸν ἴδιο, εἶναι ἀπίθανο νὰ φεύδεται ὁ Λιβάνιος ἢ ἔστω νὰ μὴν ἀκριβολογεῖ κατὰ τὴν ἐπισκόπηση τῆς θρησκευτικῆς πολιτικῆς τῶν προκατόχων τοῦ Θεοδοσίου. Ἡ εἰκόνα ὅμως τοῦ Λιβανίου ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ ἐξωτερικὲς μαρτυρίες: ἄλλες φιλολογικὲς πηγές, νομικοὺς κώδικες, ἀρχαιολογικὰ καὶ ἐπιγραφικὰ δεδομένα. Μὲ τὴ βοήθεια τῶν μαρτυριῶν αὐτῶν προτίθεμαι νὰ ἐξετάσω τὶς τύχες τῶν ἱερῶν ὕστερα ἀπὸ τὴ νομιμοποίηση τοῦ χριστιανισμοῦ σὲ τρεῖς περιοχὲς τῆς αὐτοκρατορίας μὲ διαφορετικὴ γεωγραφικὴ φυσιογνωμία, ἱστορικὸ ὑπόβαθρο καὶ δημογραφικὴ σύνθεση. Ἡ ἐπιλογή τῆς Ἑλλάδας, τῆς Κωνσταντινούπολης καὶ τῆς Συρίας-Παλαιστίνης γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸ ἔγινε μὲ βασικὸ κριτήριον τὴ μεταξύ τους ἄκρα ἀνομοιογένεια, ὥστε νὰ ἐλεγχθεῖ σὲ ποιοῦ βαθμὸ οἱ γενικεύσεις τοῦ Λιβανίου γιὰ τὶς τύχες τῶν ναῶν ἐνέχουν οἰκουμενικὸ χαρακτήρα καί, ἂν ὄχι, νὰ διευκρινηθεῖ τὸ γιατί.

Τὴν ἔρευνά μου παρακολουθεῖ ἡ ἐπίγνωση τῆς σχετικῆς καὶ μόνον ἀξιόπιστίας τῶν πηγῶν. Ἔτσι, θὰ ἤθελα νὰ σημειώσω προληπτικὰ πῶς ὁ ὑπερβολικὰ μεγάλος ἀριθμὸς φιλολογικῶν μαρτυριῶν γιὰ καταστροφὲς ναῶν ποὺ συναντᾶμε τόσο σὲ χριστιανοὺς συγγραφεῖς ὅσο καὶ σὲ ἐθνικοὺς εἶναι ὑποπτος. Στὴν προσπάθειά τους νὰ ἡρωοποιήσουν ἐπισκόπους καὶ αὐτοκράτορες σὲ μιὰ περίοδο κατὰ τὴν ὁποία ὁ θρησκευτικὸς φανατισμὸς θεωρεῖτο ἀρετὴ, συχνὰ οἱ ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς ἀπέδιδαν σὲ αὐτοὺς φανταστικὲς καταστροφὲς ναῶν ἢ, στὴν καλύτερη περίπτωσι, μεγαλοποιούσαν τὰ ἥροστράτεια ἀνδραγαθίματά τους. Οἱ ἐθνικοί, ἀπὸ τὴν πλευρά τους, εἶχαν κάθε συμφέρον νὰ κινδυνολογοῦν, παρουσιάζοντας τοὺς ἑαυτοὺς τους ὡς μάρτυρες καὶ τὴν κοσμοθεωρία τους ὡς

2. Αὐτ. 7-9. Ὁ Α. F. Norman (τοῦ ὁποίου τὴν ἐπιχειρηματολογία δέχομαι) χρονολογεῖ τὸν λόγο στὸ 386 (πρβ. Libanius, *Selected Works*, II, 1977, 97). Πανομοιότυπη σχεδὸν γλώσσα μὲ τὸν Λιβάνιο χρησιμοποιοῦν καὶ οἱ αὐτοκράτορες, οἱ ὁποῖοι συχνὰ χαρακτηρίζουν τοὺς μοναχοὺς ὡς λιποτάκτες ἀπὸ τὰ κοινωνικά τους καθήκοντα (πρβ. Θεοδ. Κώδ. 12. 1.63 (370): *quidam ignaviae sectatores desertis civitatum muneribus captant solitudines ac secreta et specie religionis cum coetibus monazonton congregantur*).

ἀντικείμενο συστηματικοῦ καὶ βάνουσου διωγμοῦ ποὺ διεξήγετο παράνομα στὸ πλαίσιο μιᾶς θεωρητικᾶ ἀνεξίθρησξης αὐτοκρατορίας. Ἐναν πρόσθετο, τέλος, λόγο ποὺ ἐπιβάλλει ἐπιφυλακτικὴ στάση ἀπέναντι στὰ φιλολογικὰ κείμενα συνιστᾶ ἡ γενικότερη τάση τῶν ἀνθρώπων νὰ βλέπουν τὰ γεγονότα ἐγωκεντρικά· ἔτσι, συγγραφεῖς ποὺ δὲν ἐξυπηρετοῦν μὲ τρόπο ἐνσυνείδητο συγκεκριμένα συμφέροντα, παρ' ὅλα αὐτὰ παραποιοῦν ἀκούσια τὴν ἀλήθεια, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ πρέπει καὶ ἡ δική τους μαρτυρία νὰ ἀντιμετωπίζεται μὲ κάποια δόση σκεπτικισμοῦ.

Οἱ νομικοὶ κώδικες, ποὺ ἐκ πρώτης ὄψεως μοιάζουν νὰ προσφέρουν μαρτυρία ἀδιάβλητη καὶ ἀντικειμενική, ἀποτελοῦν γιὰ τὸν ἱστορικὸ τῆς ὕστερης ἀρχαιότητος πηγὴ ἐξίσου προβληματικὴ μὲ τὰ φιλολογικὰ κείμενα. Ἐνας λόγος εἶναι ὅτι δὲν ξέρομε ποιοὶ καὶ πόσοι νόμοι δὲν κωδικοποιήθηκαν ποτέ, ἐνῶ ἕνας σημαντικότερος ἀκόμη λόγος συνίσταται στὸ ὅτι ἡ δημοσίευση ἐνὸς νόμου δὲν συνεπάγεται καὶ τὴν ἐφαρμογὴ του, ἡ ὁποία ἐξαρτᾶται ἀπὸ πολλοὺς ἀστάθμητους παράγοντες: τὴν καλὴ θέληση τῶν κατὰ ἐπαρχίες ἀρχόντων καὶ τὸν βαθμὸ εὐφύιας τῶν ὑπηκόων τοῦ αὐτοκράτορα. Οἱ νομικοὶ κώδικες, ἐπομένως, δὲν ἀποτελοῦν τεκμήριο ἀλλὰ ἀπλῶς δείκτη γιὰ τὸ τί συνέβαινε· ἀρχίζουν μάλιστα νὰ παρουσιάζουν πραγματικὸ ἱστορικὸ ἐνδιαφέρον μόνον ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ καθίσταται σαφές ὅτι συγκεκριμένες διατάξεις τους καταστρατηγοῦνται σὲ μικρότερη ἢ μεγαλύτερη κλίμακα³.

Ἀκόμα μικρότερη βοήθεια ἀπὸ τοὺς νομικοὺς κώδικες καὶ τὶς φιλολογικὲς μαρτυρίες παρέχουν στὴν προκειμένη περίπτωση τὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα. Οἱ σημαντικοὶ γιὰ τὰ κλασικὰ εὐρήματά τους χώροι, ποὺ ἄρχισαν νὰ ἀνασκάπτονται συστηματικὰ ἤδη ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ περασμένου αἰῶνα, δὲν ἔχουν σχεδὸν τίποτα νὰ μᾶς προσφέρουν, ἐπειδὴ ἡ αἰσθητικὴ καὶ ἰδεολογικὴ τοποθέτηση τῶν πρώτων ἀνασκαφῶν τοὺς ὑπαγόρευσε τὴν ἐξάλειψη κάθε μετακλασικοῦ ἴχους. Σὲ τόπους ὅπως ἡ Ἀθήνα ἢ οἱ Δελφοί, ὁ κανόνας εἶναι ὅτι τὰ μεταγενέστερα στρώματα ἔχουν καταστραφεῖ ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς ἀρχαιολόγους στὴν προσπάθειά τους νὰ φτάσουν ὅσο τὸ δυνατόν γρηγορότερα στὸ κλασικὸ ὑπόστρωμα. Ἀλλὰ καὶ σὲ μέρη ποὺ γλίτωσαν ἀπὸ τὴν καθαρτικὴ μανία τῶν κλασικῶν ἀρχαιολόγων, τὰ καλότερα ἐρείπια ποὺ δὲν ἔχει ἀκόμα ταραξεί κανένα χέρι εἰδικοῦ εἶναι ἐξίσου αἰνιγματικὰ γιὰ μᾶς, ἐφόσον πρέπει νὰ συντρέχουν πολλὲς συγκυρίες γιὰ νὰ μπορούμε ν' ἀποδώσουμε μὲ βεβαιότητα τὴν καταστροφὴ ἐνὸς ναοῦ σὲ ἀνθρώπινο παράγοντα. Ἄς μὴν ξεχνᾶμε τρία πράγματα: (α) ὅτι οἱ περιοχὲς ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρουν εἶναι σεισμογενεῖς, (β) ὅτι ἀνάμεσα στὸν 4ο καὶ τὸν 6ο αἰῶνα οἱ βαρβαρικὲς ἐπιδρομὲς στὸν ἑλλαδικὸν χῶρον ἀποτελοῦν συχνὸ φαινόμενο καὶ (γ) ὅτι κτήρια —εἴτε ναοὶ εἴτε λαϊκὰ κτίσματα εἶναι αὐτὰ— κάποια στιγμή ἐγκαταλείπονται ἀπὸ τοὺς ἐνοίκους ἢ τοὺς πιστοὺς τους καί, ἐνῶ

3. Πρβ. τὶς φράσεις τοῦ παραθέματος καὶ κρατοῦντος τοῦ νόμου καὶ ἐναντία τῶ νόμῳ (Λιβάνιος 30.8) καὶ σημ. 4.

ἡ ἀνασκαφικὴ εἰκόνα τοῦ βίαια κατεστραμμένου κτηρίου διαφέρει ἀπὸ ἐκείνη τοῦ ρημαγμένου ἀπὸ τὸν χρόνο, τοῦ λεηλατημένου γιὰ τὸ οἰκοδομικὸ ὑλικὸ του ἢ τοῦ μετασκευασμένου, ἡ διάκριση αὐτὴ δὲν μπορεῖ νὰ ἰσχύσει γιὰ χώρους γιὰ τοὺς ὁποίους ἡ γνώση μας βασιζέται στὶς ἀναφορὲς καὶ τὶς ἐρμηνεῖες τῶν παλαιότερων ἀρχαιολόγων, οἱ ὁποῖες μοιραῖα ἀπηχοῦν τὶς ἐπιστημονικὲς ὀρθοδοξίες τῆς γενιᾶς τους.

Τὰ δομικὰ αὐτὰ προβλήματα τῶν πηγῶν εἶναι ὑπεύθυνα γιὰ τὸν μερικὸ καὶ εὐθραυστο χαρακτῆρα τῶν συμπερασμάτων στὰ ὁποῖα καταλήγω γιὰ τὶς τρεῖς ὑπὸ ἐξέταση περιοχές.

Ἡ περίπτωση τῆς Ἑλλάδας

Στὴν Α' Οἰκουμενικὴ Σύνοδο τῆς βιθυνικῆς Νίκαιας, στὴν ὁποία οἱ ἀνατολικὲς ἐπαρχίες ἀντιπροσωπεύτηκαν ἀπὸ διακόσιους ἐπισκόπους, ἡ Ἑλλάδα ἔστειλε τρεῖς. Τριάντα ἑννέα χρόνια ἀργότερα, τὸ 364, ἱκανοποιώντας σχετικὸ αἶτημα τοῦ ἀνθυπάτου Ἀχαΐας Βεττίου Ἀγορίου Πραιτεξτάτου, ὁ Βαλεντινιανὸς ἐπέτρεψε, εἰδικὰ γιὰ τὴν Ἑλλάδα, νὰ μὴν ἐφαρμοστεῖ ὁ νόμος ποὺ ἀπαγόρευε τὴν τέλεση νυκτερινῶν θυσιῶν, ἐπειδὴ, ὅπως ἀναφέρει ὁ Ζώσιμος, ὁ Πραιτεξτάτος παρατήρησε στὸν αὐτοκράτορα ὅτι τέτοιος νόμος θὰ ἔκανε ἀβίωτον τοῖς Ἑλλῆσι [...] τὸν βίον⁴. Τὴν ἴδια ἐποχὴ, ὅπως συνάγεται ἀπὸ ἀναθηματικὲς ἐπιγραφὲς καὶ ἀρχαιολογικὲς μαρτυρίες, ναοὶ καὶ ἀγάλματα ἐξακολούθησαν νὰ ἀφιερώνονται στοὺς θεοὺς⁵, ἐνῶ ἡ μὴ χριστιανικὴ Ἀθήνα, μὲ τοὺς λαμπροὺς ναοὺς καὶ τὴν ἀναγεννημένη πλατωνικὴ Ἀκαδημία της, συνέχισε ὡς τὸν 6ο τοῦλάχιστον αἰῶνα νὰ ἐλκύει προσκυνητὲς, σοφοὺς καὶ ἐνίοτε εὐεργέτες⁶. Ἡ διατύπωση τοῦ Διαδόχου τῆς Ἀκαδημίας, Μαρίνου, σχετικὰ μὲ τὸν θάνατο τοῦ προκατόχου του Πρόκλου, δὲν εἶναι τυχαία: ἐτελεύτησε δὲ τῷ τετάρτῳ καὶ εἰκοστῷ καὶ ἑκατοστῷ ἔτει ἀπὸ τῆς Ἰουλιανοῦ βασιλείας⁷. Πολλὲς γενιὲς μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Ἰουλιανοῦ, ἡ μνήμη τῆς σύντομης κι ἀποκαρδιωτικῆς ἀτυχῆς βασιλείας του ἐξακολούθησε νὰ ἀποτελεῖ γιὰ τοὺς Ἀθηναίους δυναμικὸ σύμβολο, ἀλλὰ καὶ τὸ ὄροσημο μιᾶς νέας ἐποχῆς, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν Φιλόσοφον ἱστορίαν τοῦ Δαμασκίου⁸. Λίγο πρὶν τὸ θάνατό του τὸ 485, ὁ Πρόκλος εἶδε σὲ

4. Ζώσιμος, Ἰστ. 4.3.3, ὁ αὐτοκράτωρ ἐπέτρεψεν, ἀργοῦντος τοῦ νόμου, πράττειν πάντα κατὰ τὰ ἐξ ἀρχῆς πάτρια· ἡ ἀναφορὰ τοῦ κειμένου εἶναι στὸν Θεοδ. Κώδ. 9.16.7 (364).

5. I.G. XII.5.229 (ἀπὸ τὴν Πάρο). Βλ. τοὺς ἐκπληκτικὸς πίνακες ἀπὸ ψηφιδωτὸ γυαλί μὲ παραστάσεις φιλοσόφων τοῦ Μουσείου τῆς Ἰσθμίας, ποὺ εἶχαν παραγγελεθῆ ἑστὰ τέλη τοῦ 4ου αἰῶνα ἀπὸ τὸ Ἰσείο τῶν Κεγχρεῶν σὲ Ἀλεξανδρινὸς καλλιτέχνης· βλ. Ν. Παπαχατζῆς, Ἀρχαία Κόρινθος, Ἀθήνα 1978, 98-101.

6. Βλ. Α. Ε. Raubitschek, «Iamblichos at Athens», *Hesperia* 33 (1964) 63-8 καὶ τὸ ἄρθρο μου «Persecution and Response in Late Paganism: The Evidence of Damascius», *Journ. Hell. St.* 113 (1993) 1-29 γιὰ τὴν κοινωνικὴ δομὴ τῶν Νεοπλατωνικῶν κύκλων κατὰ τὸν 5ο καὶ 6ο αἰῶνα.

7. Μαρίνος, Βίος Πρόκλου 36.

8. Τὸ θέμα ἀναπτύσσεται στὸ ἄρθρο μου (σημ. 6).

ὄραμα τὴν Ἀθηνᾶ νὰ ἔρχεται στὸ σπίτι του γιὰ νὰ συγκατοικήσει μαζί του. Αὐτὸ συνέβη ὅταν τὸ ἄγαλμα αὐτῆς τὸ ἐν τῷ Παρθενῶνι τέως ἰδρυμένον ὑπὸ καὶ τῶν τὰ ἀκίνητα κινούντων μετεφέρετο⁹. Οἱ ἄνθρωποι ποὺ κινοῦν αὐτὰ ποὺ πρέπει νὰ μένουν ἀκίνητα εἶχαν τολμήσει (ὁμολογουμένως ὄχι πρὶν τὸ τέλος τοῦ 5ου αἰώνα) νὰ σηκώσουν ἀπὸ τὸν σηκὸ τοῦ Παρθενῶνα τὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα τῆς Ἀθηνᾶς, ἀποκαθιερώνοντας μὲ τὸν συμβολικὸ αὐτὸ τρόπο τὸ ἐθνικὸ ἱερὸ καὶ προσπορίζοντάς του τὴ δυνατότητα νὰ φιλοξενήσει σὲ εὐλογο χρόνον τὰ σύμβολα μιᾶς ἄλλης λατρείας. Ἡ ἄλλη αὐτὴ λατρεία ἔκανε τὴν πρώτη, ἄτολμη, ἐμφάνισή της μὲ τὴ μορφή τῆς Σοφίας τοῦ Θεοῦ ἢ, πιθανότερα, τῆς Παναγίας, τουλάχιστον ἕναν αἰῶνα ἀργότερα, ἐνῶ ἀκόμη ὀψιμότερη χρονολογία διεκδικεῖ ἡ νεότερη ἔρευνα γιὰ τὴν προσαρμογὴ τοῦ Ἐρεχθείου καὶ τοῦ Ἡφαιστείου σὲ ἐκκλησίες¹⁰.

Ἀποκαθιερωμένοι, στερημένοι δηλαδή ἀπὸ τὰ λατρευτικὰ τους σύμβολα, καὶ μὲ τοὺς κίονες τραυματισμένους ἀπὸ σταυροὺς καὶ ἀκιδιογραφήματα, οἱ σπουδαιότεροι ἀθηναῖκοι ναοὶ πρέπει νὰ ἔμειναν ἄπραγοι γιὰ πολλὰ δεκαετίες. Καὶ ὅταν πιά τὸν 7ο αἰῶνα ἡ συχνὴ πείρα τῶν βαρβαρικῶν ἐπιδρομῶν καὶ ἡ βαθμιαία ἐξαθλίωση τῶν ὄρων ζωῆς ἀνάγκασαν τοὺς Ἀθηναίους νὰ συμπυκνωθοῦν γύρω ἀπὸ τὸν βράχο τῆς Ἀκρόπολης, τὰ ἀχρησιμοποίητα μνημεῖα ἦταν φυσικὸ νὰ μετατραποῦν σὲ ἐκκλησίες γιὰ λόγους ἀσφάλειας.

Ἀνάλογη ἐξέλιξη μὲ τὴν Ἀθήνα στὸν ἐκχριστιανισμὸ τῶν κτηρίων της παρουσιάζει ἡ πόλη τῶν Δελφῶν, σπουδαῖο τουριστικὸ κέντρο τῆς ὕστερης ἀρχαιότητος καί, κατὰ συνέπεια, ἔδρα ἐπισκόπου¹¹. Οἱ ἐκκλησίες καὶ τὰ παρεκκλήσια ποὺ βρέθηκαν σπαρμένα μέσα καὶ γύρω ἀπὸ τὸ τέμενος τοῦ Ἀπόλλωνα ὑπογραμμίζουν τὴ συνέχιση τῆς πανάρχαιης θρησκευτικῆς παράδοσης τοῦ τόπου. Ἔτσι ἔχουμε μιὰν ἐκκλησίαν τῆς Παναγίας στὸ δρόμο πρὸς τὴν Ἀράχωβα

9. Μαρίνος, *Βίος Πρόκλου* 30.

10. Βλ. A. Frantz, «From Paganism to Christianity in the Temples of Athens», *Dumb. Oaks Pap.* 19 (1965) 202-5 καὶ τῆς ἴδιας, *The Athenian Agora: Results of Excavations Conducted by the American School of Classical Studies at Athens XXIV: Late Antiquity A.D. 267-700*, Princeton 1988, 70-4: ἡ μετασκευὴ τοῦ Ἐρεχθείου καὶ τοῦ Ἡφαιστείου σὲ ἐκκλησίες τοποθετεῖται στὶς ἀρχὲς τοῦ 7ου αἰώνα. Μιὰ πρόκληση στὶς θεωρίες τῆς Frantz καὶ ἡ ἀπαίτηση γιὰ μιὰ χριστιανικότερη Ἀθήνα ἤδη ἀπὸ τὸν 5ο αἰῶνα (ποὺ ὅμως δὲν προκύπτει ἀπὸ τίς πηγές) προέρχεται ἀπὸ τὸν G. Fowden, «The Athenian Agora and the Progress of Christianity», *Journ. Rom. Arch.* 3 (1990) 494-501. Σὲ συμπεράσματα ἀνάλογα μὲ τῆς Frantz ἄγεται καὶ ὁ Δ. Ι. Πάλλας στὴ μελέτη του «Ἡ Ἀθήνα στὰ χρόνια τῆς μετάβασης ἀπὸ τὴν ἀρχαία λατρεία στὴ χριστιανική: τὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα», *Ἐπ. Θεολ. Σχ. Παν. Ἀθ.* 28 (1989) 851-930, Ἀθήνα 1989, 1-86. Σχετικὰ μὲ τὴ μόνη μαρτυρημένη καταστροφὴ ναοῦ στὴν Ἀθήνα, ὁ Πάλλας παρατηρεῖ (σ. 43): «Εἶναι ἄξιο νὰ σημειωθεῖ ὡς πρὸς τοὺς χριστιανοὺς τῆς Ἀθήνας, ὅτι ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα ἱερά, ποὺ μετέτρεψαν σὲ ἐκκλησίες, ἕνα μόνον κατεδάφισαν, τὸ Ἀσκληπιεῖον, ἐξαιτίας βεβαίως τῆς ἀρχιτεκτονικῆς του, ἐπειδὴ δηλαδή τὸ ἐσωτερικὸ του δὲν ἐπέτρεπε διασκευὴ σὲ χώρον ποὺ νὰ ἐξυπηρετεῖ τὴν τέλεση τῆς λειτουργίας». Πρβ. ἐπίσης ὅσα διαφωτιστικότερα γράφει στὴ συνέχεια γιὰ τὰ ἱερά τῆς Ἐλευσίνας καὶ τῆς Βραυρώνας, σσ. 43-44.

11. Βλ. σχετικὰ P. Athanassiadi, «The Fate of Oracles in Late Antiquity: Didyma and Delphi», *Δελτίον ΧΑΕ* 15 [1989-90] (1991) 274-8.

νη τοῦ
του ἢ
υς γιὰ
ς τῶν
ὀρθο-

κὸ καὶ
; τρεῖς

ἰ ἀνα-
λλάδα
χετικὸ
νιανὸς
γόρευε
Πραι-
ν τοῖς
κτικὲς
γαν νὰ
προὺς
ὸν 6ο
ς⁶. Ἡ
το τοῦ
ω καὶ
ετὰ τὸ
βασι-
βολο,
σοφον
ἰδε σὲ

πράτ-
364).
μὲ πα-
αἰῶνα
ῖρινθος,

ὁ ἄρθρο
1. *Hell.*
αἰῶνα.

σὲ σημεῖο πού, πρὶν ἀκόμα ἀποδοθεῖ στὴ λατρεία τῆς Ἀθηνᾶς-Προναίας, ἦταν ἀφιερωμένο σὲ μυκηναϊκὴ γυναικεία θεότητα. Δίπλα στὴν Κασταλία, τὴν ὁποία πρὶν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ βιομηχανοποιημένου τουρισμοῦ οἱ ντόπιοι ὀνόμαζαν «Πηγὴ τοῦ Ἀϊ-Γιάννη», ὑπῆρχε παρεκκλήσι τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Βαπτιστοῦ· προφανῶς μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο δηλωνόταν ἡ καθαρτικὴ σημασία τῆς πηγῆς. Μέσα στὸ ἴδιο τὸ τέμενος τοῦ Ἀπόλλωνα ὑπῆρχε ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Νικολάου, λίγο δυτικότερα ἓνα παρεκκλήσι τοῦ Ἁγίου Γεωργίου καὶ ἀκόμα δυτικότερα ἓνα παρεκκλήσι τοῦ Προφήτη Ἡλία. Πέρα ἀπὸ τὴ συσχέτιση ἀνάμεσα στὸν Ἥλιο καὶ στὸν Ἡλία (πὺρ ὀφείλεται σὲ λαϊκὴ ἐτυμολογία), μπορεῖ νὰ ἐπισημανθεῖ ἡ ἀντιστοιχία ἀνάμεσα στὸν Ἅγιο Γεώργιο πὺρ σκοτώνει τὸν δράκοντα καὶ τὸν Πύθιο Ἀπόλλωνα. Τέλος, στὴν Κοιλιάδα τοῦ Πλείστου ἰδρύθηκε παρεκκλήσι τοῦ Ἁγίου Σωτήρος, γιὰ νὰ τονισθεῖ ἴσως τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ τόπος ἦταν ἀφιερωμένος στὸν κατ' ἐξοχὴν θεό-σωτήρα, τὸν Ἀπόλλωνα-Ἥλιο. Γιὰ τοὺς Δελφούς, ὅπως ἄλλωστε καὶ γιὰ τὴν Ἀθήνα, οἱ ἐπιγραφικὲς καὶ ἀρχαιολογικὲς μαρτυρίες σηματοδοτοῦν τὴ βαθμιαία καὶ πλήρως εἰρηνικὴ μετάβαση ἀπὸ τὴν ἀρχαία στὴ χριστιανικὴ λατρεία¹².

Ἀνάλογη εἰκόνα μὲ αὐτὴ τῶν Δελφῶν παρουσιάζει καὶ τὸ ἄλλο περίφημο μαντεῖο τοῦ ἐλλαδικοῦ χώρου, ἡ Δωδώνη. Ἐνῶ ἡ πόλη βρισκόταν σὲ ἀπόσταση ἀπὸ τὸ ἱερὸ τοῦ Διός, ἡ παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς, οἱ διαστάσεις τῆς ὁποίας εἶναι ἐντυπωσιακὲς, κτίστηκε μέσα στὸ τέμενος τοῦ ἱεροῦ καὶ ἀκριβῶς στὸ σημεῖο ὅπου βρισκόταν τὸ μαντεῖο, ὑπογραμμίζοντας μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο τὴ συνείδηση τῆς συνέχειας μιᾶς παράδοσης¹³.

Ἐνα ἀκόμη παράδειγμα ἱεροῦ τόπου τοῦ ἐλληνισμοῦ προσφέρει ἡ Δῆλος, ὅπου μιὰ ὀλιγάριθμη χριστιανικὴ κοινότητα κάνει δειλὰ τὴν πρώτη τῆς ἐμφάνισή της τὰ τέλη τοῦ 3ου αἰώνα. Τὸ ἔντονο θρησκευτικὸ κλίμα τοῦ νησιοῦ στέκεται καὶ πάλι ἀφορμὴ γιὰ νὰ γίνεῖ ἡ ἀσήμαντὴ Δῆλος τοῦ 4ου αἰώνα ἕδρα ἐπισκόπου. Τὸν 5ο αἰώνα ἡ συρρικνωμένη πρωτοβυζαντινὴ πόλη βολεύεται γύρω ἀπὸ τὸ τέμενος τοῦ Ἀπόλλωνα, μέσα στὸ ὁποῖο κτίζονται σπίτια μὲ τὰ διαθέσιμα οἰκοδομικὰ ὑλικά. Ἐξω ὅμως ἀπὸ τὰ τείχη, κοντὰ στὸ Ἀσκληπιεῖο καὶ πάνω στὰ ἐρείπια ἑνὸς ρωμαϊκοῦ σπιτιοῦ, ὑψώνεται μιὰ ταπεινὴ ἀγροτικὴ ἐκκλησία, τόσο φτωχὴ πὺρ γιὰ τὸ κτίσιμό της δὲ χρησιμοποίηθηκε οὔτε ἓνα κομμάτι μαρμάρου¹⁴. Εἶναι φανερὸ πὺρ οἱ χριστιανοὶ δὲ θέλησαν ν' ἀπομακρυνθοῦν ἀπὸ τὸν ἱερὸ χῶρο ὅπου εἶχε κατοικήσει —καὶ ἴσως ἀκόμη νὰ κατοικοῦσε— ὁ γιὸς τοῦ Ἀπόλλωνα, ὁ σωτήρας τῶν ἀνθρώπων ψυχῶν καὶ σωμάτων.

Φυσικὰ θὰ ἦταν ἀφελὲς νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι παντοῦ στὴν Ἑλλάδα βρῖσκουμε διάχυτο κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ ἓνα αἶσθημα σεβασμοῦ πρὸς τὶς φθίνου-

12. Πρβ. σημ. 11 καὶ E. Dyggve, «Les traditions culturelles de Delphes et l'Église chrétienne: quelques notes sur Δελφοὶ χριστιανικοί», *Cahiers Archéologiques* 3 (1948) 9-28.

13. Dyggve (σημ. 12), 11.

14. Βλ. A. Orlandos, «Délös chrétienne», *BCH* 60 (1936) 68-100.

σες θρησκευτικὲς παραδόσεις τοῦ τόπου καὶ τὴν αἰσθητικὴ τους ἔκφραση. Δὲν πρέπει νὰ ἀγνοηθοῦν οἱ, ὁμολογουμένως σπάνιες, περιπτώσεις ὑπερίσχυσης ἱεροῦ μένους κατὰ τὴν ἀποκαθίερωση ἐνὸς ναοῦ. Κάτι τέτοιο φαίνεται νὰ συνέβη στὸν Ραμνούντα, ὅπου λατρευόταν ἡ Νέμεση, ἡ προσωποποίηση τῆς θεϊκῆς ὀργῆς. Γύρω στὰ 350 μιὰ ομάδα νεοφώτιστων χριστιανῶν ἔφτασε στὸ ἀπομονωμένο ἀγροτικὸ ἱερὸ καί, ὅταν οἱ πιστοὶ τῆς νέας θρησκείας ἀντιμετώπισαν τὸ κολοσσιαῖο λατρευτικὸ ἄγαλμα τῆς θεᾶς, κατελήφθησαν ἀπὸ ἱερὴ μανία. Μὲ ρόπαλα καὶ σίδερα ἐπετέθησαν ἐναντίον τῆς βασιλευούσης τοῦ κόσμου¹⁵ καὶ ἔφυγαν ἀπὸ τὸν ναὸ μόνον ὅταν ὁ γύρω χῶρος εἶχε γεμίσει ἀπὸ τὰ συντρίμματα τοῦ ἀγάλματος. Στὸν διπλανὸ ναὸ, τῆς θεᾶς Θεμίδος, ἡ ἀποκαθίερωση ἔγινε μὲ λιγότερο ζῆλο. Στὸν σηκὸ τοῦ ἀγροτικοῦ ἱεροῦ στέκονταν τρία ἀγάλματα: τῆς Θεμίδας, τῆς Ἱερείας τῆς Ἀριστονόης, καὶ ἐνὸς παιδιοῦ. Οἱ χριστιανοί, πού τὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ ἀποφάσισαν νὰ πάρουν δραστικὰ μέτρα, ἀνέσπασαν τὰ τρία ἀγάλματα ἀπὸ τὰ βᾶθρα τους καὶ τὰ ἔριξαν στὸ δάπεδο —ἀνάσκελα τὸ ὑπερφυσικοῦ μεγέθους ἄγαλμα τῆς θεᾶς καὶ μπρούμυτα τὰ ἄλλα δύο. Ὑστερα ἐπισφράγισαν τὴν πράξη τῆς ἀποκαθίερωσης θάβοντας ἕναν νεκρὸ στὸν σηκὸ τοῦ ναοῦ¹⁶.

Ἄν ὁ βανδαλισμὸς ἱερῶν ἀντικειμένων ἦταν πράξη σπάνια στὴν Ἑλλάδα, ἡ συστηματικὴ καταστροφὴ ναῶν ἦταν ἀκόμη σπανιότερη. Προσωπικὰ ἀμφιβάλλω γιὰ τὸ κατὰ πόσο τὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Κορίνθου, γιὰ παράδειγμα, ἦ ὁ ναὸς τῆς Δήμητρας καὶ τῆς Κόρης καταστράφηκαν γιὰ θρησκευτικοὺς λόγους¹⁷. Ὁ τρομερὸς σεισμὸς τοῦ 375 καὶ ἡ ἐπιδρομὴ τοῦ Ἀλάρικου εἴκοσι χρόνια ἀργότερα ἀρκοῦν καὶ μὲ τὸ παραπάνω γιὰ νὰ δικαιολογήσουν τὴν καταστροφὴ τῶν ἱερῶν αὐτῶν. Ἄν τὰ πράγματα εἶχαν συμβεῖ διαφορετικά, εἶναι τουλάχιστον ἀπίθανο ὅτι θὰ ἀποσιωποῦσε τὸ περιστατικὸ ἢ ἐξαιρετικὰ καλὰ ὀργανωμένη αὐτὴ τὴν ἐποχὴ ἐθνικὴ *intelligentsia* τῶν Ἀθηνῶν.

Ὅσο προχωρεῖ ἡ ἔρευνα, τόσο καθίσταται σαφέστερο ὅτι οἱ μαρτυρημένες περιπτώσεις καταστροφῆς ναῶν ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα εἶναι ἐλάχιστες καὶ ὀφείλονται σχεδὸν ἐξ ὀλοκλήρου στὶς εἰδικὲς συνθηκὲς λατρείας συγκεκριμένων θεοτήτων. Στὴν κατηγορία αὐτὴ ἐντάσσεται τὸ Ἀφροδίσιον τοῦ Ἄργους, πού ἐξακολούθησε νὰ προσελκύει μεγάλο ἀριθμὸ πιστῶν καὶ μετὰ τὸ τέλος τοῦ 4ου αἰώνα, δηλαδὴ μετὰ τὴ δημοσίευση τῶν σκληρῶν ἀντιπαγανιστικῶν διατάξεων τοῦ Θεοδοσίου.

15. C.I.L. VI.1.532. Γιὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ ἀγάλματος τῆς Νέμεσης βλ. Γ. Ι. Δεσπίνης, *Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ ἔργου τοῦ Ἀγορακρίτου*, Ἀθήνα 1971, 1-108 καὶ προπαντὸς 64-65. Γενικότερα, γιὰ τὴ λατρεία τῆς Νέμεσης ὡς θεᾶς τῶν προνομιοῦχων τάξεων κατὰ τὴν Ὑστερὴ Ἀρχαιότητα, βλ. M. B. Hornum, *Nemesis, the Roman State and the Games*, Leiden 1993. Γιὰ τὴ δημοτικότητά της αὐτὴ τὴν περίοδο, P. Chuvin, *Chronique des derniers païens*, Παρίσι 1991², 212-217.

16. Πρβ. Β. Στάης, «Ἀγάλματα ἐκ Ραμνούντος», *Ἀρχ. Ἐφημερίς* (1891) 45-6.

17. Γιὰ τὸ Ἀσκληπιεῖο βλ. F. J. de Waele, «The Sanctuary of Asclepios and Hygeia at Corinth», *Amer. Journ. Arch.* 37 (1933) 417-51. Γιὰ τὸ ναὸ τῆς Δήμητρας καὶ Κόρης βλ. R. S. Stroud, «The Sanctuary of Demeter and Kore on Acrocorinth», *Hesperia* 34 (1965) 1-24.

Ἡ ἄκαιρη καὶ ἐπιδεικτικὴ αὐτὴ εὐσέβεια πρέπει νὰ θεωρήθηκε ὡς πρόκληση ἀπὸ τοὺς χριστιανοὺς τοῦ Ἄργου, οἱ ὅποιοι, μετὰ τὴ δημοσίευση τοῦ νόμου τοῦ Θεοδοσίου Β' γιὰ τὸ κλείσιμο τῶν ναῶν (Θεοδ. Κώδ. 16.10.25), αἰσθάνθηκαν ὅτι εἶχαν κάθε δικαίωμα νὰ θέσουν τέρμα σὲ μιὰ ξεδιάντροπη λατρεία καὶ συγχρόνως νὰ ἀποκομίσουν ὡς ἐνθύμιο τῆς εὐσεβοῦς τους πράξης κάποιο πολύτιμο ἀνάθημα¹⁸.

Τὸ διάταγμα τοῦ 435 ἐπαναλαμβάνει τὶς διατάξεις ποὺ δημοσίευαν οἱ αὐτοκράτορες γιὰ περισσότερα ἀπὸ ἑκατὸ χρόνια, προσθέτει ὅμως καὶ ἓνα νέο στοιχεῖο: «ἄν ὑπάρχουν ἀκόμα ναοὶ ὄρθιοι, νὰ καταστραφῶν μὲ δ ι α τ α γ ῆ τ ὠ ν ἄ ρ χ ὄ ν τ ω ν καὶ νὰ καθαρθεῖ ὁ χῶρος με τὴν ὕψωση τοῦ συμβόλου τῆς σεβαστῆς χριστιανικῆς θρησκείας»¹⁹. Ὁ ὄρος *magistratus* ποὺ χρησιμοποιεῖται στὸν νόμο ἀναφέρεται στὴν κοσμικὴ καὶ ὄχι, βέβαια, στὴν ἐκκλησιαστικὴ ἐξουσία. Αὐτὴ ἡ λεπτομέρεια πάντως δὲν φαίνεται νὰ ἐνόχλησε τὸν ἐπίσκοπο Παλαιοπόλεως Κερκύρας Ἰοβιανό, ποὺ γιὰ νὰ γίνεῖ ἀρεστός στὸν αὐτοκράτορα ἀνέλαβε νὰ κτίσει μιὰν ἐκκλησίαν Ἑλλήνων τεμένη καὶ βωμοὺς ἐξαλαπάξας, ὅπως πανηγυρικὰ διακηρύσσει ἡ ἐπιγραφή στὸ ἐπιστύλιο τοῦ τριβήλου τῆς βασιλικῆς²⁰.

Τὸ περιστατικὸ τῆς Παλαιοπόλεως, ἡ καταστροφὴ τοῦ Ἀφροδισίου τοῦ Ἄργου (ἡ ὁποία προκύπτει μόνον ἀπὸ τὴν ἀνασκαφικὴ εἰκόνα) καὶ ὁ βανδαλισμὸς τοῦ Ραμνοῦντος εἶναι περιπτώσεις μεμονωμένες. Ἡ γενικὴ ἐντύπωση ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα εἶναι ὅτι ἡ φθίνουσα ἀρχαία πίστη ἐνέπνεε στοὺς νεοφώτιστους χριστιανούς, παρὰ τὴ δομικὴ μισαλλοδοξία τῆς θρησκείας τους, σεβασμὸ καὶ συχνὰ κάποια συγκίνηση²¹. Ἡ πράξη τῆς ἀνέγερσης ἐκκλησίας πάνω στὰ ἐρείπια ἐνὸς ναοῦ δὲν εἶχε τὸ νόημα τῆς κατατρόπωσης τοῦ ἐχθροῦ, ὅπως τὸ ἤθελε ὁ Θεοδόσιος Β', ἀλλὰ πρόδιδε τὴ συνείδηση μιᾶς συνέχειας, λατρευτικῆς, πολιτιστικῆς καί, ἴσως, μεταφυσικῆς, ἀπὸ τὴν μεριά τῶν Ἑλλαδιτῶν. Λατρεῖτες ὅπως τῆς Ἀφροδίτης, ποὺ τὸ τυπικὸ τους προκαλοῦσε τὸ κοινὸ αἶσθημα, ἢ ὅπως τῆς Νέμεσης, ποὺ γιὰ αἰῶνες εἶχε καταδυναστεύσει τοὺς ἄμους θνητούς, ἀντιμετω-

18. Γιὰ τὸ ναὸ τῆς Ἀφροδίτης στὸ Ἄργος βλ. Ν. Παπαχατζῆς, *Παυσανίου Ἑλλάδος Περιήγησις*, Β, Ἀθήνα 1976, 166. Πρβ. *BCH* 93 (1969) 994 καὶ *BCH* 96 (1972) 137.

19. Θεοδ. Κώδ. 16.10.25: *si qua [templa] etiam nunc restant integra, praecepto magistratum destrui conlocotioneque venerandae Christianae religionis signi expiari praecipimus*.

20. Γιὰ τὶς συνθήκες καὶ τὴ χρονολογία καταστροφῆς τοῦ ναοῦ βλ. Ι. Παπαδημητρίου, «Ὁ Ἰοβιανὸς τῆς βασιλικῆς τῆς Παλαιοπόλεως Κερκύρας», *Ἀρχ. Ἐφημερίς* (1942-44, Παράρτημα) 39-49.

21. Γενικά γιὰ τὴν Ἑλλάδα βλ. J. M. Spieser, «La christianisation des sanctuaires païens en Grèce», *Deutsches Archäologisches Institut, Athen, Neue Forschungen in griechischen Heiligtümern*, Tübingen 1976, 309-20. R. P. C. Hanson, «The Transformation of Pagan Temples into Churches in the Early Christian Centuries», *Journal of Semitic Studies* 23 (1978) 257-67. Σύμφωνα με τὴν ἐμπεριστατωμένη μελέτη τοῦ F. R. Trombley, «Paganism in the Greek World at the end of Antiquity: The Case of Rural Anatolia and Greece», *Harvard Theol. Rev.* 78 (1985) 327-52, ὁ ἐκχριστιανισμὸς τῆς Ἑλλάδας ἦταν ἀργός καὶ ἐπίπονος καὶ δὲν εἶχε ἀκόμα πλήρως συντελεστῆ τὸν 10ο αἰῶνα.

πίστηκαν μὲ ἀγανάκτηση, οἱ φωτεινοὶ ὅμως θεοὶ σὰν τὴν Ἀθηνὰ καὶ τὸν Ἀπόλλωνα ἐξακολούθησαν νὰ δέχονται τὴν ἔστω ὑποσυνειδήτη εὐνοια τῶν χριστιανῶν²².

Κωνσταντινούπολη καὶ Περαιά

Ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ ἑβου αἰῶνα ἡ Κωνσταντινούπολη ἀναφέρεται στὰ ἐκκλησιαστικὰ κείμενα ὡς Νέα Ἱερουσαλήμ, ἐνῶ ἤδη ἀπὸ τὴ στιγμή τῆς ἀνιδρύσεώς της οἱ χρονογράφοι καλλιεργοῦν συστηματικὰ τὴν ἐντύπωση πὼς πρόκειται γιὰ πόλη ἀπὸ τὰ γενοφάσκια τῆς χριστιανικῆς. Ἔτσι, ὁ ἐπίσημος πανηγυριστὴς τοῦ Κωνσταντίνου Εὐσέβιος Καισαρείας σημειώνει τὰ ἀκόλουθα:

τὴν δὲ γ' ἐπώνυμον αὐτοῦ πόλιν ἐξόχῳ τιμῇ γεραίρων εὐκτηρίους πλείοσιν ἐφαίδρυνεν μαρτυρίοις τε μεγίστοις καὶ περικαλλεστάτοις οἴκοις, τοῖς μὲν πρὸ τοῦ ἄστεως τοῖς δ' ἐν αὐτῷ τυγχάνουσι, δι' ὧν ὁμοῦ καὶ τὰς τῶν μαρτύρων μνήμας ἐτίμα καὶ τὴν αὐτοῦ πόλιν τῶ τῶν μαρτύρων καθιέρου θεῶ. ὅλως δ' ἐμπνέων θεοῦ σοφίας, ἦν τῆς ἐπηγορίας τῆς αὐτοῦ πόλιν ἐπώνυμον ἀποφῆναι ἔκρινε, καθαρῶς εἰδωλολατρίας ἀπάσης ἐδικαίου, ὡς μηδαμοῦ φαίνεσθαι ἐν αὐτῇ τῶν δὴ νομιζομένων θεῶν ἀγάλματα ἐν ἱεροῖς θρησκευόμενα, ἀλλ' οὐδὲ βωμοὺς λύθροις αἱμάτων μαινομένους, οὐ θυσίας ὀλοκαυτουμένας πυρί, οὐ δαιμονικὰς ἐορτάς, οὐδ' ἕτερόν τι τῶν συνήθων τοῖς δεισιδαίμοσιν²³.

Πρὶν καὶ ἀνατελεῖ ὁ ἐπόμενος αἰώνας, ἡ ἐκδοχὴ τοῦ Εὐσεβίου γιὰ τὴ χριστιανικότητα τῆς Κωνσταντινούπολης εἶχε ριζώσει σὲ Ἀνατολὴ καὶ Δύση: «ὁ Θεὸς ἔδωσε στὸν Κωνσταντῖνο νὰ ἀνιδρύσει μιὰ πόλη θυγατέρα τῆς Ρώμης, ὅπου ὅμως οἱ δαίμονες δὲν κατέχουν μῆτε ἓνα ναὸ μῆτε ἓνα εἶδωλο», γράφει ὁ Αὐγουστίνος στὴν *Πολιτεία τοῦ Θεοῦ*²⁴, ἐνῶ λίγες δεκαετίες ἀργότερα ὁ Κωνσταντινοπολίτης δικηγόρος, θεολόγος καὶ ἱστορικὸς Ἑρμείας Σωζομενὸς μᾶς διαβεβαιώνει ὅτι ἡ βασιλίδα τῶν πόλεων δὲν γνώρισε οὔτε βωμοὺς οὔτε εἰδωλολατρικοὺς ναοὺς οὔτε θυσίες, ἂν βέβαια ἐξαιρέσει κανεὶς τὸ βραχύτατο διάστημα τῆς βασιλείας τοῦ Ἰουλιανοῦ. Τιμώντας τὴν ὡς νεοπαγῆ Χριστοῦ πόλιν, ὁ Κωνσταντῖνος τὴν ἐκόσμησε μὲ πλῆθος ἐκκλησιῶν²⁵.

Ἡ ἐκκλησιαστικὴ χρονογραφία, στὴν ὁποῖαν ὀφείλει ὁ Κωνσταντῖνος τὸ

22. Μὲ ἀφορμὴ τὸν σταυρικὸ στιγματισμὸ μιᾶς ὑπερφυσικοῦ μεγέθους γυναικείας κεφαλῆς ἀπὸ τὸ Μουσεῖο τῆς Σπάρτης, ὁ Ἄγγελος Δεληβοριάς («*Interpretatio christiana: γύρω ἀπὸ τὰ ὄρια τοῦ παγανιστικοῦ καὶ τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου*», *Εὐφρόσυνον*, Ἀθήνα 1991, 107-23), διετύπωσε τὴν ἐλκυστικὴ θεωρία ὅτι ἡ κοινὴ αὐτὴ πράξη στὰ χρόνια τῆς ὑστερῆς ἀρχαιότητος δὲν ὑποκινεῖται ἀπὸ βανδαλιστικὰ ἔνστικτα ἢ ἀπὸ αἰσθήματα φόβου, φρίκης, φόβου καὶ ὀργῆς, ἀλλὰ ἐκφράζει, σὲ ἓνα λαϊκὸ ἐπίπεδο συμπεριφορᾶς, τὸν οἰκτο τοῦ θεατῆ ἀπέναντι στὰ καλὰ γλυπτά, τὰ ὁποῖα τῶρα βαπτίζονται γιὰ νὰ συνεχίσουν τὴν ἐκχριστιανισμένη ὑπαρξή τους μέσα σ' ἓνα κόσμον σωσμένο ἀπὸ τὸ μήνυμα τοῦ Ἰησοῦ. Τὰ πράγματα βέβαια δὲν εἶναι τόσο ἀπλά, ὅπως διαφαίνεται ἀπὸ τὴν ἀνάλυση τῆς θρησκευτικῆς πολιτικῆς τοῦ Κωνσταντίνου καὶ τῆς πολυποίκιλης στάσης τῶν Βυζαντινῶν ἀπέναντι στὰ ἀρχαῖα ἀγάλματα στὸ δεύτερο μέρος τῆς παρούσας μελέτης.

23. *Βίος Κωνσταντίνου* 3.48.

24. *Civ. Dei* 5.25.

25. Σωζομενός, *Ἐκκλ. Ιστ.* 2.3.

ἐπίθετο Μέγας, ἀποδύθηκε ἤδη ἀπὸ τῆ στιγμῆ τοῦ θανάτου του στὸν εὐσεβῆ ἀγῶνα νὰ στερῆσει τὴν Κωνσταντινούπολη ἀπὸ κάθε ἴχνος παγανιστικῆς κληρονομίας. Ἔτσι, δημιουργήθηκε καὶ διαδόθηκε εὐρύτατα ἡ ἐντύπωση ὅτι τὸ 330 ὁ Κωνσταντῖνος παρέδιδε στὸ Χριστὸ μιὰ πόλη θρησκευτικὰ παρθένα. Σὲ τί βαθμὸ ὅμως ἡ ἀξίωση αὐτὴ ἀνταποκρίνεται στὴν ἀλήθεια;

Ὁ ἴδιος ὁ Σωζομενὸς (πού, ὅπως εἶδαμε, ὑπεραμύνεται τῆς ἄσπιλης χριστιανικότητος τῆς Κωνσταντινούπολης) ἀναφέρει ὅτι ὁ ἐπίσκοπος τῆς πόλης Ἰωάννης Χρυσόστομος προσηλύτισε στὸν χριστιανισμὸ πολλοὺς ἐκ τῶν Ἑλλήνων²⁶. Κι ὅταν τὰ ἀγάλματα τοῦ Δία καὶ τῆς Ἀθηνᾶς πού στόλιζαν τὴν εἴσοδο τῆς Γερουσίας διασώθηκαν ἀνέπαφα ἀπὸ τὴν τρομερὴ πυρκαϊὰ τοῦ Ἰουνίου τοῦ 404, ὅλοι οἱ καλλιεργημένοι ἄνθρωποι στὴν πόλη ἀναθάρρησαν, μᾶς λέει ὁ Ζώσιμος, γιατί αὐτὸ ἦταν σημάδι πὼς ἡ πρόνοια τῶν θεῶν δὲν εἶχε ἐγκαταλείψει τὴν Κωνσταντινούπολη²⁷. Τέσσερις αἰῶνες ἀργότερα, ἡ θεὰ Τύχη πρόσφερε ἀκόμη τὴν προστασία της σὲ αὐτοὺς πού ἤξεραν νὰ τῆς ἀπευθύνουν ἰκεσίες καὶ γι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸν λόγο φρόντισε ὁ Μιχαὴλ Α' νὰ τῆς κοποῦν τὰ χέρια, διὰ τὸ μὴ ἰσχύειν τὰ δημοτικὰ μέρη κατὰ τῶν ἀνακτόρων²⁸. Ὅσο γιὰ τὸν αὐτοκράτορα Ἀλέξανδρο (912-13), πού εἶχε τὴν κακὴ τύχη νὰ προσβληθεῖ ἀπὸ ἀνικανότητα, αὐτὸς διέταξε, ἀκολουθώντας τὴ συμβουλὴ τῶν μάγων στοὺς ὁποίους ἀπευθύνθηκε, νὰ ντυθοῦν τὰ ἀρχαῖα ἀγάλματα πού στόλιζαν τὸν Ἰππόδρομο μὲ βαρύτιμα ἐνδύματα καὶ μπροστὰ τους νὰ καεῖ λιβάνι²⁹.

Ἄν τὸ κυρίαρχο κίνητρο, ὅταν ὁ Κωνσταντῖνος ἔδινε τὴ διαταγὴ νὰ μεταφερθοῦν στὴν πόλη τοῦ ἀρχαῖα ἀγάλματα, ἦταν θρησκευτικὸ, αἰσθητικὸ ἢ ἀμιγῶς πολιτικὸ δὲν θὰ τὸ μάθουμε ποτέ. Ἐκεῖνο πού παραμένει, πάντως, βέβαιον εἶναι ὅτι στὰ μάτια τῶν ἀπογόνων του οἱ ἀρχαῖοι θεοὶ διετήρησαν τὶς δαιμονικὲς τοὺς δυνάμεις³⁰. Ἀλλὰ καὶ αὐτὸς ὁ καινοτόμος Κωνσταντῖνος δὲν θὰ μπορούσε νὰ κατηγορηθεῖ οὔτε ὡς ἱερόσυλος οὔτε ὡς σκεπτικιστῆς. Ἡ πόλη του κληρονόμησε ἀπὸ τὴ μητρόπολή της Ρώμη τὰ μυστικὰ ὀνόματα Flora καὶ Amor, πού ἀποδόθηκαν στὰ ἑλληνικὰ ὡς Ἄνθουσα καὶ Ἔρωσ. Στὶς τελετὲς τῶν ἐγκαινίων (dedicatio), ὁ νεοπλατωνικὸς Σώπατρος (ὁ σημαντικότερος μαθητῆς τοῦ Ἰαμβλίχου, πού γιὰ χρόνια χρημάτισε πνευματικὸς πατέρας τοῦ Κωνσταντῖνου) διαδραμάτισε πρωτεύοντα ρόλο, χρησιμοποιοῦντας τὴ θεουργικὴ ἐπιστήμη του

26. Αὐτ. 8.5.

27. Ζώσιμος, Ἰστ. 5.24.8: ὅπερ ἅπασι τοῖς χαριστέροις ἀμείνους ἐπὶ τῇ πόλει δέδωκεν ἔχειν ἐλπίδας.

28. *Scriptores Originum Constantinopolitanarum*, ἔκδ. Th. Preger (1901-1907), Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως, II.101 (σ. 205).

29. Βίος Ἀγίου Εὐθυμίου, ἔκδ. P. Karlin-Hayter, 1970, σ. 129, 22 κ.έ.

30. Σχετικὰ μὲ αὐτὸ τὸ τεράστιο θέμα βλ. C. Mango, «Antique Statuary and the Byzantine Beholder», *Dumb. Oaks Pap.* 17 (1965) 55-75. Πρβ. τὴν εὐαίσθητη ἀνάλυση τοῦ G. Dagron, *Constantinople imaginaire: étude sur le Recueil de Patria*, Paris 1984, 128-31, ὁ ὁποῖος, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, χρησιμοποιοεῖ καὶ γλωσσολογικὴ ἐπιχειρηματολογία (σημασιολογικὴ ἐξέλιξη ὄρων ὅπως στοιχεῖον/στοιχειώνω).

τὸν εὐσεβῆ
κῆς κληρο-
ρι τὸ 330 ὁ
Σὲ τί βαθ-

πιλης χρι-
τῆς πόλης
κ τῶν Ἑλ-
τὴν εἴσοδο
λουπίου τοῦ
μᾶς λέει ὁ
δὲν εἶχε
ἠ θεὰ Τύχη
ἰπευθύνουν
κοποῦν τὰ
λοσο γιὰ τὸν
προσβληθεῖ
ἰγῶν στοὺς
αν τὸν Ἰπ-

ἠ νὰ μετα-
τικὸ ἢ ἀμι-
ως, βέβαιο
δαιμονικὲς
ἰμποροῦσε
του κληρο-
Amor, ποὺ
ἔγκαινίων
ς τοῦ Ἰαμ-
σταντίνου)
ιστήμη του

γιὰ νὰ ἐξασφαλίσει στὴ νέα πρωτεύουσα τὴν εὐνοια τῶν ἄστρον³¹. Στὸ ἔργο του παραστάθηκε τὸν Σώπατρο ἄλλη μιὰ ἐξέχουσα φυσιογνωμία τοῦ πολυθεϊστικοῦ κόσμου, ὁ ἱεροφάντης Βέτιος Ἀγόριος Πραιτεξτάτος, ἐπιφανῆς Ρωμαῖος συγκλητικὸς καί, ὅπως διακηρύσσει τὸ ἐπιτύμβιο ἐπίγραμμα του, ἰθύνουσα προσωπικότητα τοῦ ρωμαϊκοῦ ἱερατείου καὶ μύστης τῶν κυριωτέρων σωτηριακῶν θρησκευτῶν³².

Οἱ τρεῖς περιβλεπτοὶ ναοὶ τῆς Ἀκρόπολης τοῦ Βυζαντίου (ὁ ναὸς τῆς Ἀρτέμιδος-Σελήνης, τοῦ Ἀπόλλωνος-Ἡλίου καὶ τῆς Ἀφροδίτης) ἐξακολούθησαν νὰ δέχονται πιστοὺς, μόνο ποὺ μὲ διαταγὴ τοῦ Κωνσταντίνου κατέστησαν ἀχρημάτιστοι, δηλαδὴ κατασχέθηκαν οἱ θησαυροὶ τους καὶ ἔχασαν τὶς τρέχουσες προσόδους τους³³. Ἡ πληροφορία αὐτὴ τοῦ Μαλάλα ἐπιβεβαιώνει γιὰ τρεῖς συγκεκριμένους ναοὺς τὶς γενικῆς φύσεως κρίσεις τοῦ Ἰουλιανοῦ καὶ τοῦ Λιβανίου γιὰ τὴ θρησκευτικὴ πολιτικὴ τοῦ Κωνσταντίνου καθὼς ἐπίσης καὶ τὶς βιτριολικὲς παρατηρήσεις τοῦ Ζωσίμου γιὰ τὰ οἰκονομικὰ μέτρα τοῦ πρώτου χριστιανοῦ αὐτοκράτορα³⁴. Οἱ τρεῖς ναοὶ παρέμειναν ἀνοιχτοὶ καὶ ἐνεργοὶ ὡς τὴν τελευταία δεκαετία τοῦ 4ου αἰώνα, ὅταν ὁ Θεοδοσίος τοὺς κατέλυσε, κατὰ τὴν ἔκφραση τοῦ Μαλάλα, δηλαδὴ τοὺς ἀποκαθιέρωσε ἀφαιρώντας τους τὰ σύμβολα λατρείας. Τὸν ναὸ τοῦ Ἡλίου τὸν ἔκανε αὐλὴν οἰκημάτων καὶ ἐδώρησατο αὐτὴν τῇ μεγάλῃ ἐκκλησίᾳ Κωνσταντινουπόλεως· ἡ ὄνομασία ὅμως «Αὐλὴ τοῦ Ἡλίου» παρέμεινε τρέχουσα ὡς τὸν 6ο τουλάχιστον αἰώνα. Τὸν ναὸ τῆς Ἀρτέμιδος τὸν μετέτρεψε σὲ λέσχη τυχερῶν παιχνιδιῶν (ταυλοπαρόχιον τοῖς κοττίζουσι), ποὺ ἔμεινε γνωστὴ μὲ τὸ ὄνομα «Ὁ Ναός», ἐνῶ ἡ γύρω συνοικία ἀποκλήθηκε «Ἐλάφιν», προφανῶς σὲ ἀνάμνηση τῆς Ἀρτέμιδος. Τέλος, τὸν ναὸ τῆς Ἀφροδίτης τὸν μετασκέυασε σὲ ἄσυλο διὰ τὰς πάνυ πενιχρὰς πόρνας³⁵.

Ἀποχαρκτηρισμένοι, οἱ τρεῖς ναοὶ ἐξακολούθησαν τὴ ζωὴ τους ὡς κοινὰ κτήρια καὶ σὰν τέτοια βρῆκαν καὶ τὸ τέλος τους. Γιὰ τὸν ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνος-Ἡλίου ἔχουμε τὴν πληροφορία ὅτι καταστράφηκε ἀπὸ πυρκαϊὰ στὴ διάρκεια τῆς βασιλείας τοῦ Λέοντος Α' (457-474)³⁶, ἐνῶ οἱ ἄλλοι δυὸ ναοὶ μεταβλήθηκαν μὲ τὸν καιρὸ σὲ ἐρείπια ποὺ μὲ τὴ σειρά τους θὰ χρησίμεψαν ὡς οἰκοδομικὸ

31. Βλ. G. Dagron, *Naissance d'une capitale: Constantinople et ses institutions de 330 à 451*, Paris 1974, 29-47. Γιὰ τοὺς ἐθνικοὺς προστατευομένους τοῦ Κωνσταντίνου βλ. G. Fowden, «Nicagoras of Athens and the Lateran Obelisk», *Journ. Hell. St.* 107 (1987) 51-3. Τὸ μέτρο τοῦ ὑστερορωμαϊκοῦ θρησκευτικοῦ συγκρητισμοῦ δίνεται ἀπὸ τὸ ἀκόλουθο χωρατὸ τοῦ Πραιτεξτάτου πρὸς τὸν ἐπίσκοπο Ρώμης, Δαμασό: *facite me Romanae Urbis episcopum et ero protinus Christianus* (Ἰερώνυμος, *c. Joh. Hieros.* 8).

32. Γιὰ τὴν ἐπιτύμβια ἐπιγραφή ποὺ φέρει ὄλους τοὺς θρησκευτικοὺς του τίτλους βλ. *CIL* IV.1.1779. Πρβ. παραπάνω, σημ. 4.

33. Μαλάλας (Bonn), 345. Πρβ. R. Janin, *Constantinople byzantine: développement urbain et répertoire topographique*, Paris 1964, 12.

34. Ἰουλιανὸς 227c-228a· Λιβάνιος 30.6· Ζώσιμος, *Ἰστ.* II.38.

35. Μαλάλας, 345.

36. Εὐάγγριος, *Ἐκκλ. Ἰστ.* 2.13.

δέδωκεν ἔχειν
907), Πάτρια

he Byzantine
Dagron, *Con-*
ίος, ἐκτὸς τῶν
ἠ ὅρων ὅπως

ύλικό. Μερικοί ὅμως ἀπὸ τοὺς λιγότερο περίοπτους ναοὺς τῆς Κωνσταντινούπολης εἶχαν τὴν τύχη νὰ περάσουν ὀλόκληρη τὴ ζωὴ τους ὡς ναοί, γιὰ παράδειγμα ὁ παμμεγέθης ναὸς τοῦ Δία στὸ προάστειο τοῦ Ἀγίου Μάμαντος (τὸ μετέπειτα Πέραν), τὸν ὁποῖον κατέστρεψε ὁ Ζήνων τὸ 475³⁷.

Ὅρισμένα ἱερὰ θὰ παραχώρησαν ἤδη ἀπὸ τὸν 4ο αἰώνα τὴ θέση τους σὲ ἐκκλησίες μὲ τρόπο εἰρηνικό. Τέτοια εἶναι ἡ περίπτωση τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἀγίου Μηνᾶ ποὺ διαδέχτηκε τὸ παράλιο τέμενος τοῦ Ποσειδῶνα³⁸, ἐνῶ ἀρκετοὶ εἶναι οἱ ναοὶ τοὺς ὁποίους ἐνσωμάτωσε ὁ Κωνσταντῖνος στὰ δικά του οἰκοδομικὰ συγκροτήματα· ὁ Ἰππόδρομος, γιὰ παράδειγμα, ἀπορρόφησε ναοὺς τῆς Ἑκάτης καὶ τῶν Διοσκούρων, τὰ ἀγάλματα τῶν ὁποίων ἐπισκευάστηκαν³⁹. Γνωστό, βέβαια, εἶναι τὸ γεγονός ὅτι σωρεῖα ἀγαλμάτων ἀρχαίων θεῶν καὶ ἄλλων ἔργων τέχνης εἶχε μεταφερθεῖ ἀπὸ ὀλόκληρη τὴν αὐτοκρατορία μὲ διαταγὴ τοῦ Κωνσταντίνου γιὰ νὰ κοσμηθεῖ ἡ νέα πρωτεύουσα⁴⁰.

Οἱ λόγοι, ὅμως, ποὺ ὠθοῦν τὸν Κωνσταντῖνο στὴ συλλογὴ τόσων ἀρχαίων θεῶν εἶναι ἄραγε μόνον αἰσθητικοί; Ἄν ναι, γιατί τότε φροντίζει νὰ ἰδρῦσει ν α ο ὺ ς στὴν Κωνσταντινούπολη; Ἡ ἄριστα βεβαιωμένη αὐτὴ πληροφορία ὀδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ πρῶτος χριστιανὸς αὐτοκράτωρ ἐπεδίωξε συνειδητὰ νὰ ἐξασφαλίσει γιὰ τὴν πόλη του τὴ συνδρομὴ ὅλων τῶν θείων δυνάμεων. Ἐκτὸς ἀπὸ τίς δύο ἐκκλησίες ποὺ μπορούμε νὰ τοῦ ἀποδώσουμε μὲ βεβαιότητα, τὴν Ἀγία Εἰρήνη καὶ τοὺς Ἀγίους Ἀποστόλους⁴¹, ὁ Κωνσταντῖνος ναοὺς ὠκοδομήσατο δύο⁴², ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἀφιέρωσε τὸν ἕνα στὴ Ρέα καὶ τὸν ἄλλο στὴ θεὰ Τύχη. Γιὰ τὸν πρῶτο πρόσταξε νὰ φέρουν ἀπὸ τὸ ὄρος Δίδυμο τὸ πανάρχαιο ξόανο τῆς Μητέρας τῶν Θεῶν, ἀφιερωμένο κατὰ τὴν παράδοση ἀπὸ τοὺς συντρόφους τοῦ Ἰάσονα. Τὰ δυὸ λιοντάρια ποὺ συνόδευαν τὴ Ρέα ἔπεσαν θύματα τῆς αὐτοκρατορικῆς λογοκρισίας καὶ τὰ χέρια τῆς θεᾶς ἀποκαταστάθηκαν, σύμφωνα μὲ τὴν ἐπιθυμία τοῦ Κωνσταντίνου, στὴ στάση τῆς ἰκεσίας, ἔτσι ὥστε νὰ μένει σὲ ὄλους ἡ ἐντύπωση πὼς ἡ Ρέα προσεύχεται γιὰ τὴν πόλη. Στὸν δεύτερο ναὸ μεταφέρθηκε ἀπὸ τὴ Ρώμη τὸ ἄγαλμα τῆς Τύχης, πράξη ποὺ ἡ συμβολικὴ τῆς σημασία εἶναι καταφανής: αὐτὴ ἡ ἴδια ἡ θεὰ ποὺ εἶχε προστατεύσει τὴν ἀρχαία πρωτεύουσα θὰ ἐξακολουθοῦσε νὰ παρέχει τὴν εὐνοιά της στὸ νέο κέντρο τῆς αὐτοκρατορίας. Ἀλλὰ οἱ εὐσεβεῖς πόθοι τοῦ Κωνσταντίνου δὲν σταμάτησαν ἐκεῖ: ἀπὸ τὴν μυθικὴ μητρόπολη τῆς Ρώμης, τὸ Ἴλιον, μεταφέρθηκε, τὸ 328 ἢ τὸ 330, ἕνα ἄγαλμα τοῦ Ἀπόλλωνος-Ἡλίου στεφανωμένο μὲ τὸ χαρακτηριστικὸ ἀκτινωτὸ διάδημα. Τὸ ἄγαλμα αὐτό, ποὺ μὲ τὴν καταγωγὴ του συμβόλιζε τὴν αἰωνιότητα τῆς αὐτοκρατορίας, μεταμορφώθηκε σὲ ἀνδριάντα τοῦ ἴδιου τοῦ

37. Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως II.21 (σ. 162).

38. Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως 15 (σσ. 6-7).

39. Αὐτ.

40. Βλ. γιὰ παράδειγμα τὴν περίφημη περιγραφὴ τοῦ Εὐσεβίου, *Βίος Κωνστ.* 3.54.

41. Σωκράτης, *Ἐκκλ. Ἱστ.* 1.16.

42. Ζώσιμος, *Ἱστ.* 2.31 (καὶ γιὰ ὅσα ἀκολουθοῦν).

Κωνσταντίνου καὶ τοποθετήθηκε στὴν κορυφὴ τοῦ περίφημου κίονα ἀπὸ πορφυρίτη στὸ κέντρο τῆς Ἀγορᾶς. Στὴ βάση ἀκριβῶς τοῦ κίονα ὁ Κωνσταντίνος τοποθέτησε τὸ παλλάδιο, ἀπὸ τὴ μαγικὴ προστασία τοῦ ὁποῖου ἀποστέρησε τὴ Ρώμη. Στὸν πατριογράφο τοῦ 10ου αἰώνα ποὺ μᾶς πληροφορεῖ γιὰ ὅλα αὐτὰ ὀφείλουμε καὶ τὴν ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρουσα ἐνδειξὴ ὅτι ὁ Κωνσταντίνος ἀνέστησε [...] καὶ δύο τῆς Παλλάδος ἰδρύματα⁴³.

Ἀπὸ τὴ συνδυασμένη μαρτυρία τῶν πηγῶν προκύπτει ὅτι ὁ Κωνσταντίνος ἦταν, ὅπως εὔστοχα τὸν χαρακτήρισε ὁ Λιβάνιος, ὁ σεσυληκῶς⁴⁴, ὁ ἄνθρωπος δηλαδὴ ὁ ὁποῖος ἐσύλησε, ἀλλὰ δὲν κατέστρεψε, ναοὺς οὔτε ἀπαγόρευσε τὴν ἀπόδοση τῆς πατροπαράδοτης λατρείας⁴⁵. Ὅσο γιὰ τὴν Κωνσταντινούπολη, ἡ πόλη προβάλλει στὸ ξεκίνημά της ὡς χώρος μὲ ἐντονη παγανιστικὴ ταυτότητα, τὴν ὁποία φρόντισε νὰ σμιλέψει ὁ Κωνσταντίνος τόσο ἀπὸ πολιτικὴ ὅσο καὶ ἀπὸ δεισιδαιμονία.

Γιὰ τὸν Κωνσταντίνου δὲν μπορεῖ νὰ λεχθεῖ ὅτι ἀκολούθησε ἀπέναντι στὴ γενετήριά του τὴ γνήσια ἀνεξίθρησκη πολιτικὴ ποὺ εἶχε ἐγκαινιάσει ὁ πατέρας του. Βέβαια δὲν φαίνεται νὰ πείραξε ναοὺς, καὶ ὅπωςδήποτε ἐνθάρρυνε τὴν εἰσαγωγὴ ἔργων τέχνης στὴν πρωτεύουσα. Γιὰ μερικοὺς ἀπὸ τοὺς αὐλικούς του ἔχει λεχθεῖ ὅτι κυριολεκτικὰ «τρέφονταν» ἀπὸ τὰ λάφυρα τῶν ναῶν⁴⁶, ἐνῶ ὁ Λιβάνιος μᾶς παραδίδει τὴν πραγματικὰ ἐκπληκτικὴ πληροφορία ὅτι ἄνθρωποι τοῦ στενοῦ περιβάλλοντος τοῦ Κωνσταντίνου συχνὰ ἐλάμβαναν ὡς δῶρα ναοὺς⁴⁷. Ἡ χειρονομία αὐτὴ προϋποθέτει, βέβαια, τὴν ὑπαρξὴ κάποιων αἰσθητικῶν ἀνησυχιῶν στοὺς κύκλους αὐτοῦ. Εἶναι σαφές ὅτι οἱ καλλιεργημένοι χριστιανοὶ τοῦ αὐτοκρατορικοῦ περιβάλλοντος ἀντιμετώπιζαν τὰ ἀρχαῖα ἱερά ὡς ἔργα τέχνης καὶ ὄχι ὡς κατοικίδια τῶν δαιμόνων⁴⁸. Ἔτσι οἱ εὐσεβεῖς παραινέσεις τοῦ φλεγόμενου ἀπὸ πίστη νεοφώτιστου χριστιανοῦ Φίρμικου Ματέρνου πρὸς τὸν Κων-

43. *Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως* 41 (σσ. 17-18). Γιὰ τὴν χρονολόγησιν τῆς Συλλογῆς τῶν Πατρῶν βλ. A. Kazhdan, *Byz. Z.* 80 (1987) 402. Ὁ Ἀπόλλων-Κωνσταντίνος λατρευόταν *θυσίαις τε [...] καὶ λυγνοκαταῖς καὶ θυμιάμασι*: Φιλοστόργιος, (*Ἐκκλ. Ἱστ.*, ἐκδ. J. Bidez, 1913, II.17). Γιὰ τὴν τύχη τοῦ κίονα (ὁ ὁποῖος ὁμολογουμένως εἶναι ἀπὸ τὰ ὀλιγότερα αἰσθητικὰ ἀπομεινάρια τοῦ παρελθόντος στὴ σημερινὴ Κωνσταντινούπολη) βλ. C. Mango, «Constantine's Porphyry Column and the Chapel of St. Constantine» *Δελτίον ΧΑΕ* 10 [1980-81] (1981) 103-110.

44. Λιβάνιος 30.37.

45. Πρβ. Εὐσέβιος, *Βίος Κωνστ.* 3.24, Ἰουλιανὸς 228bc.

46. Ἀμμιανὸς 22.4.3: *pasti templorum spoliis*.

47. 30.38: *ἐκεῖνος δὲ καὶ δῶρα ναοὺς τοῖς ἀμφ' αὐτὸν ἐδίδου καθάπερ ἵππον ἢ ἀνδράποδον ἢ κύναν ἢ φιάλην χρυσοῦν*. Ἐνδειξὴ γιὰ τὴν εὐρύτητα τῆς πρακτικῆς αὐτῆς ἀποτελεῖ ἡ εὐρεία ἀγανάκτηση ποὺ προκάλεσε τὸ διάταγμα τοῦ Ἰουλιανοῦ, μὲ τὸ ὁποῖο ἀπαιτεῖτο ἡ ἀπόδοση ναῶν καὶ ἱερῶν ἀντικειμένων: βλ. σχετικὰ J. H. W. G. Liebeschuetz, *Antioch: City and Imperial Administration in the Later Roman Empire*, Oxford 1972, 151-2.

48. Γιὰ τὴν ἀμφίσημη στάση τῶν Βυζαντινῶν ἀπέναντι στὰ ἔργα τέχνης τοῦ «εἰδωλολατρικοῦ» παρελθόντος βλ. τὸ ἄρτιον ἐνημερωμένο ἄρθρο τῆς H. Saradi-Mendelovici, «Christian Attitudes Towards Pagan Monuments in Late Antiquity and their Legacy in Later Byzantine Centuries» *Dumb. Oaks Pap.* 44 (1990) 47-61.

στάντιο καὶ τὸν Κώνσταντα μοιάζουν νὰ ἔπεσαν στὸ κενό: «Τσακίστε, καταστρέψτε, εὐσεβέστατοι αὐτοκράτορες, τὸν διάκοσμο τῶν ναῶν. Τοὺς θεοὺς αὐτοὺς ἄς τοὺς καταβροχθίσουν οἱ φούρνοι τῶν νομισματοκοπειῶν σας, οἱ φλόγες τῶν μεταλλωρυχείων. Καὶ προβεῖτε σὲ κατάσχεση τῶν θησαυρῶν τους μέχρι ἐσχάτου!»⁴⁹. Ἡ εὐχή τοῦ Ματέρνου ἔμεινε ἀνεκπλήρωτη γιὰ πολλοὺς αἰῶνες. Ἀπὸ τὴν περίοδο, μάλιστα, 382-458 σώζονται τέσσερις νόμοι ποὺ ἀπαγορεύουν τὴν καταστροφή ναῶν, ὡς ἔργων τέχνης⁵⁰.

Ἡ εἰσροὴ ἀρχαίων θεῶν στὴν Κωνσταντινούπολη ἐξακολούθησε ὡς τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Γιὰ τὸν εὐνοῦχο Λαῦσο, *πραιπόσιτον τοῦ εὐσεβεστάτου κοιτῶνος* τοῦ Θεοδοσίου Β', μαθαίνουμε ὅτι συγκατοικοῦσε ὄχι μόνο μὲ τὸν χρυσελεφάντινο Δία τοῦ Φειδία, ποὺ προφανῶς ἐγκατέλειψε τὴν Ὀλυμπία τὸ 394 ὅταν καταργήθηκαν οἱ ὀλυμπιακοὶ ἀγῶνες, ἀλλὰ ἀκόμα μὲ τὴν Κνιδία Ἀφροδίτη τοῦ Πραξιτέλη, τὴν Σαμία Ἥρα τοῦ Λυσίππου καὶ τοῦ Βουπάλου, τὴ Λινδία Ἀθηνά (γιὰ τὴν ὁποία λέγεται ὅτι ἦταν σταλμένη ἀπὸ τὸν Ἄμαση στὸν Κλεόβουλο) καὶ τὸν περίφημο Καιρὸ τοῦ Λυσίππου. Τὸ σπίτι τοῦ Λαύσου μαζὶ μὲ τοὺς ἀκριβοὺς ἐνοίκους του ἔγινε παρανάλωμα τοῦ πυρὸς τὸ 475, ὅταν ὁ Βασιλίσκος γιόρτασε τὴν ἀναρρίχσή του στὸ ὑπατο ἀξίωμα πυρπολώντας κατὰ τὴν πόλιν τὸ ἀνθηρότατον μέρος⁵¹ καὶ ἔτσι, ἄθελά του, ἐκπληρώνοντας τὸν εὐσεβὴ πόθο τοῦ Φίρμικου Ματέρνου.

Ἀργὰ καὶ σταθερά, μέσα σὲ μιὰν ἀτμόσφαιρα εἰρηνικῆς ἀδιαφορίας, τὰ ἱερὰ τῆς Κωνσταντινούπολης παραχώρησαν τὴ θέση τους σὲ ἄλλα κτήρια. Ἀπὸ τὰ ἀριστουργήματα τῆς ἑλληνορρωμαϊκῆς τέχνης ποὺ ταξίδεψαν πρὸς τὸν Βόσπορο ἀνάμεσα στὸν 4ο καὶ τὸν 6ο αἰῶνα ἄλλα ἔπεσαν θύματα πυρκαϊᾶς, ἄλλα τὰ ἐξουδετέρωσε ὁ χρόνος καὶ ἄλλα κλάπηκαν ἀπὸ τοὺς χριστιανικότετους Σταυροφόρους. Μοναδικὸ ἀπομεινάρει τῆς συλλεκτικῆς μανίας τῶν χριστιανῶν αὐτοκράτορων καὶ μόνη μαρτυρία πολιτιστικῆς ἐπιβίωσης ἀπομένει ὁ χάλκινος τρίποδας τῶν Δελφῶν, ἀνάπηρος κι αὐτός, ποὺ στέκει ἀκόμα σήμερα στὸν Ἰππόδρομο.

Πῶς ἐρμηνεύεται τὸ φαινόμενο τῆς ἀπουσίας κάθε βίας ἀπὸ τὸ σκηνικὸ τοῦ ἐκχριστιανισμοῦ τῆς Κωνσταντινούπολης; Σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν Αἴγυπτο, τὴ Συρία καὶ τὴν Παλαιστίνη, ὅπου τὰ περίχωρα τῶν μεγάλων πόλεων εἶχαν κατακλυστεῖ ἀπὸ μοναχοὺς — δμάδες, δηλαδή, ἀνθρώπων ποὺ δὲν εἶχαν καμμιά ἐπαφὴ μὲ τὴν ἀστικὴ παιδεῖα τοῦ ἑλληνορρωμαϊκοῦ κόσμου καὶ ἐπιπλέονμποροῦσαν, ὡς περιθωριακοί, νὰ ἐκτρέπονται μὲ τὴν παραμικρὴ ἀφορμὴ σὲ πράξεις βίας— ἡ Κωνσταντινούπολη ἦταν ζωσμένη ἀπὸ περιοχὲς ὅπου ἡ παραδοσιακὴ θρησκεία εἶχε ἰσχυρὲς ρίζες. Ἔτσι, ἀντίθετα ἀπὸ αὐτὸ ποὺ συνέβαινε στὶς ἀνατολικὲς ἐπαρχίες, ἡ ἴδια ἡ Κωνσταντινούπολη ἦταν ἀναγκασμένη νὰ

49. *De err. prof. rel.* 28.6.

50. *Θεοδ. Κώδ.*, 16.10.8, 15, 18· *Nov. Maioriani* 4.1. Πρβ. *Θεοδ. Κώδ.*, 15.1.14.

51. *Κεδρηγός* (Bonn) I.616.

στέλνει ἱεραποστολές στὴ Θράκη καὶ στὴ Βιθυνία⁵². Σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 5ου αἰώνα ὁ ἡγούμενος ἐνὸς μοναστηριοῦ κοντὰ στὴν Χαλκηδόνα, ὁ Ὑπάτιος, περιερχόταν τὴ Βιθυνία ἐπικεφαλῆς ἐνὸς ἐκστρατευτικοῦ σώματος μοναχῶν καὶ κατέστρεφε δέντρα, μιὰ καὶ οἱ χωρικοὶ τὰ ἀντιμετώπιζαν ὡς κατοικία ὑπερφυσικῶν ὄντων. Σὲ μιὰ μάλιστα ἀπὸ τὶς περιοδεῖες του, ὁ Ὑπάτιος συνάντησε τὴν ἴδια τὴν Ἄρτεμη, γυναίκα μακραίαν ὡς δέκα ἀνδρῶν τὸ μῆκος, ἀλλὰ ἀντὶ νὰ φοβηθεῖ, ὁ ἀτρόμητος ἡγούμενος ἔκανε τὸν σταυρό του καὶ ἡ θεὰ ἐξαφανίστηκε⁵³. Ὅσο γιὰ τὸν Ἅγιο Ἀβράμιο, ποὺ ἄκμασε πρὸς τὸ τέλος τῆς βασιλείας τοῦ Ἰουστινιανοῦ, μαθαίνουμε ὅτι κατέστρεψε εἰδῶλα σὲ ἓνα χωριὸ κοντὰ στὴ Λάμφακο ὅπου δὲν ὑπῆρχε οὔτε ἓνας χριστιανός⁵⁴.

Συρία - Φοινίκη καὶ Παλαιστίνη

Κτυπητὴ ἀντίθεση μὲ τὴν κατάσταση στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τὰ περὶ χωρὰ τῆς παρουσιάζει ἡ περιοχή τῆς Συρίας-Φοινίκης καὶ Παλαιστίνης. Ἐσωτερικὰ ἀνομοιογενὴς ἀπὸ γεωγραφικὴ, φυλετικὴ, οἰκονομικὴ καὶ πολιτιστικὴ ἄποψη, ἡ πολιτικὴ ἐνότητα ποὺ οἱ Ρωμαῖοι ὀνόμαζαν «Συρία» ἦταν χῶρος μεγάλων ἀντιθέσεων⁵⁵. Τὰ παράλια ἦταν κατὰ κανόνα ἐξελληνισμένα, ἐνῶ στὴν ἐνδοχώρα ὑπερτεροῦσε τὸ ἰθαγενὲς στοιχεῖο. Τεράστια, ἐπίσης, ἦταν ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στὶς μητροπόλεις καὶ τὴν ὑπαιθρο, ἐνῶ ἓνας πρόσθετος παράγων διαφοροποίησης ἀπὸ ἄλλες ρωμαϊκὲς ἐπαρχίες προσφέρεται ἀπὸ τὴν ἔρημο. Ἐνδεικτικὰ μπορεῖ νὰ ἀναφερθεῖ ὅτι δύο ἀπὸ τὶς σπουδαιότερες συριακὲς πόλεις, ἡ Παλμύρα καὶ ἡ Δαμασκός, καταλαμβάνουν ἴσα-ἴσα τὴν ἕκταση μιᾶς ὄασης, ἐνῶ ὁλόγυρα ἀπλώνεται ἡ ἔρημος, ποὺ ἀπὸ τὸν 4ο αἰώνα ὑπῆρξε ἡ ἐπιλεγμένη κατοικία ἐνὸς πλήθους ἀσκητῶν.

Αὐτοὶ ἀκριβῶς εἶναι οἱ ἄνθρωποι ποὺ ἀναφέρει ὁ Λιβάνιος στὸν λόγο του πρὸς τὸν Θεοδόσιο —οἱ μαυροφορεμένοι ποὺ τρῶνε περισσότερο καὶ ἀπὸ τοὺς ἐλέφαντες καὶ ἀλωνίζουν τὴ χώρα ἀσκώντας τὴν καταστροφικὴ μανία τους πάνω στὰ ἀριστουργήματα καὶ μὴ τοῦ παρελθόντος. Στὸ τέλος τοῦ 4ου αἰώνα τὸ θέμα ποὺ περιγράφει ὁ Λιβάνιος πρέπει νὰ ἦταν συχνὸ στὴ Συρία. Ὅμως τὸ εἶδος τοῦ συνοδευόμενου ἀπὸ ὀργανωμένη ληστεία βανδαλισμοῦ, στὸ ὅποιο φαίνεται πως διέπρεπαν οἱ Σύροι μοναχοί, εἶναι φαινόμενο ποὺ ἐμφανίζεται μισὸ αἰώνα περίπου μετὰ τὶς πρώτες συστηματικὲς ἀπόπειρες ἐκχριστιανισμοῦ τῶν μνημείων τῆς περιοχῆς.

Ὅπως εἶδαμε, ὁ Κωνσταντῖνος δείχτηκε ἀπέναντι στὴν Ἑλλάδα καὶ τὴ Νέα

52. Γιὰ τὴν παρατήρηση, βλ. Dagron (σημ. 31), 379.

53. Καλλίνικος, *Βίος Ὑπατίου*, ἐκδ. G. J. M. Bartelink, 1971, 45.

54. Vita SS Abramii et Mariae, *Acta Sanctorum*, Μάρτιος, II, 933.

55. Γι' αὐτὸ τὸ θέμα βλ. τώρα τὴν ἀνάλυση τοῦ F. Millar, *The Roman Near East: 31 BC-337 AD*, Harvard 1993, 1-23.

Ρώμη ἀνεξίθρησκος ἀπέναντι στήν Παλαιστίνη, ὅμως, καί στή Συρία-Φοινίκη υἱοθέτησε ιδιαίτερα σκληρή γραμμή. Οἱ λόγοι γιά τήν πολιτική αὐτή ἀσφαλῶς δέν εἶναι ἄσχετοι μέ τήν ιστορική ιδιαιτερότητα τῆς περιοχῆς, στήν ὁποίαν ἔζησε καί κήρυξε ὁ Χριστός καί ἔδρασαν οἱ μαθητές του, οὔτε καί μέ τὸ σύμφυτο γεγονός ὅτι ἡ πολιτιστική διάσταση τῆς παραδοσιακῆς θρησκείας στὰ μέρη αὐτά δέν ἦταν ἀκόμα, στίς ἀρχές τοῦ 4ου αἰώνα, οὔτε θεολογικά οὔτε γλωσσικά ἰδιαζόντως ἑλληνορρωμαϊκή⁵⁶. Ἐκεῖ ἀκριβῶς ὁ Κωνσταντίνος ἐπιστράτευσε διοικητές καί ἐπισκόπους καί ἀπαίτησε τήν ἄμεση ἐφαρμογή τοῦ μεταρρυθμιστικοῦ του προγράμματος. Στήν λεγόμενη Δρῦν Μαμβρῆ, ὅπου κατὰ τήν παράδοση ὁ Θεός εἶχε πρωτοεμφανιστεῖ στόν Ἀβραάμ, ὑπῆρχε ναός τοῦ ὁποίου τήν μετατροπή σέ ἐκκλησία διέταξε ὁ Κωνσταντίνος, ἀφοῦ τὰ εἶδωλα [...] πυρὶ παραδοθῆ καὶ ὁ βωμὸς ἐκ βάθρων ἀνατραπῆ⁵⁷. Ὁ κάπως ἀπομονωμένος ναός τῆς Ἀφροδίτης στὰ Ἀφακα τῆς Φοινίκης ἔπεσε θύμα χειρὸς στρατιωτικῆς, ὕστερα ἀπὸ προσωπική διαταγή τοῦ Κωνσταντίνου⁵⁸, ἀλλὰ ὁ ναός τῆς θεᾶς στήν Ἡλιούπολη φαίνεται νὰ γλίτωσε ἀπὸ τὴν ἴδια μοίρα, παρά τίς προσπάθειες τοῦ αὐτοκράτορα καί τίς διαβεβαιώσεις τοῦ Σωζομενοῦ⁵⁹. Εἶναι μάλλον σαφές πῶς ὁ Κωνσταντίνος εἶχε προσωπικά μέ τήν Ἀφροδίτη, γιατί ἀπὸ ὅλα τὰ κτήρια τῆς Ἱερουσαλήμ τὸ δικό της ναὸ διάλεξε γιά νὰ ἰσχυρισθεῖ πῶς ἦταν κτισμένος πάνω στόν Πανάγιο Τάφο. Ὅπως ἦταν ἀναμενόμενο, ἡ καταστροφή τοῦ ναοῦ ὑπῆρξε ἄμεση καί ὀλοκληρωτική, καί τὴ θέση του κατέλαβε ἡ ἐκκλησία τῆς Ἀναστάσεως⁶⁰.

Ὁ ζῆλος τοῦ Κωνσταντίνου καί τῶν ἐπισκόπων του σέ ἄλλες περιοχὲς τῆς Συρίας ἀπέφερε καρποὺς καί σέ ἄλλες ὄχι. Ἡ Ἀρέθουσα, π.χ., ἔμεινε ἀνένδοτα προσκολλημένη στήν πάτρια θρησκεία. Ἐναντιωνόμενος στὸ πνεῦμα τῆς πόλης, ὁ ἐπίσκοπός της Μάρκος κατεδάφισε στή διάρκεια τῆς βασιλείας τοῦ Κωνσταντίνου τὸν σηκὸ ἐνὸς ναοῦ καί τὸν μετέτρεψε σέ ἐκκλησία. Οἱ Ἀρεθούσιοι δέν ἐνθουσιάστηκαν ιδιαίτερα ἀπὸ αὐτὴν τὴν πράξη καί, ὅταν ὁ Ἰουλιανὸς διαδέχτηκε τὸν Κωνσταντίνου, συνέλαβαν τὸν ἐπίσκοπό τους καί, ἀφοῦ τὸν υπέβαλαν σέ διάφορα βασανιστήρια, ἀξίωσαν ἢ νὰ ξανακτίσει τὸν σηκὸ ἢ νὰ τοὺς καταβάλλει τὸ ἀντίτιμο⁶¹. Φυσικά ὅλοι οἱ ἐπίσκοποι ποὺ ἀπέδειξαν τὸ μέτρο τῆς εὐσεβείας τους κατεδαφίζοντας ναοὺς δέν στάθηκαν τόσο ἄτυχοι ὅσο ὁ Μάρκος, προπαντὸς

56. Γιά τὰ διάφορα στάδια τοῦ θρησκευτικοῦ ἐξελληνισμοῦ στήν εὐρύτερη περιοχή τῆς Συρίας (ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε μακρὸς, ἐπίπονος καί ἀποτέλεσμα πρωτοβουλίας τῶν μορφωμένων στρωμάτων) βλ. K. Buraselis, «Syria, Emesa and the Severans», Ὁ Ἑλληνισμὸς στήν Ἀνατολή, Πρακτικὰ Ἀ' Διεθνoῦς Ἀρχαιολογικοῦ Συνεδρίου, Δελφοὶ 6-9 Νοεμβρίου 1986 [1991] 23-39· P. Athanassiadi (παραπάνω, σημ. 5)· καὶ G. W. Bowersock, *Hellenism in Late Antiquity*, Cambridge 1990, μέ τὴ βιβλιοκρισία μου στὸ *Journ. Rom. St.* 82 (1992) 286-7.

57. Εὐσέβιος, *Βίος Κωνστ.* 3.51.

58. Αὐτ. 3.55.

59. Αὐτ. 3.58 καὶ Σωζομενὸς 5.10.7.

60. Εὐσέβιος, *Βίος Κωνστ.* 3.26 κ.ε.

61. Θεοδώρητος, *Ἐκκλ. Ἱστ.* 3.7.6.

ὅσοι εἶχαν τὴ χρήσιμη ἔμπνευση νὰ συνεταιρισθοῦν μὲ τὶς στρατιωτικὲς ἀρχὲς τῆς περιοχῆς⁶².

Τὸ 384 ὁ Θεοδόσιος διόρισε ὑπαρχο τῆς Ἀνατολῆς τὸν Μάτερνο Κυνήγιο, ἕναν θρησκόληπτο καὶ ἄξεστο συμπατριώτη του, ὁ ὁποῖος θεώρησε πὼς ἡ μοναδικὴ ὑποχρέωση ποῦ τοῦ ἐπέβαλλε τὸ ἀξίωμά του ἦταν νὰ περιοδεύει τὴν περιοχὴ τῆς δικαιοδοσίας του καὶ νὰ ἐπιδίδεται στὸ παράνομο ἔργο τῆς καταστροφῆς ναῶν⁶³. Μιὰ μέρα τοῦ 386 ἔφτασε στὴν Ἀπάμεια, σημαντικὴ μητρόπολη τῆς Συρίας καὶ περίφημο κέντρο πλατωνικῶν σπουδῶν σὲ ὀλόκληρη τὴ διάρκεια τῆς ὕστερης ἀρχαιότητος. Μαζὶ του ὁ Κυνήγιος εἶχε δύο χιλιάρχους, οἱ ὁποῖοι ἔδωσαν στοὺς στρατιῶτες τους τὴ διαταγὴ ν' ἀρχίσουν τὴν ἄμεση κατεδάφιση τοῦ ἐπιβλητικοῦ ναοῦ τοῦ Δία. Οἱ Ἀπαμεῖς διὰ τὸ τῶν στρατιωτῶν ἡσύχασαν δέος⁶⁴, τὸ μνημεῖο ὅμως ἦταν τόσο καλὰ κτισμένο ποῦ μάταια πάσχιζαν οἱ στρατιῶτες. Τότε ὁ ἐπίσκοπος Ἀπαμείας Μάρκελλος συνέστησε στὸν Κυνήγιο νὰ μὴ χάνει τὸν πολύτιμο χρόνο του ἀλλὰ νὰ ἀφήσει σὲ αὐτὸν τὴν ἐπιτέλεση τοῦ θεάρεστου ἔργου. Προφανῶς μὲ τὴ βοήθεια τῶν προσευχῶν ποῦ ἀναφέρει ὁ Θεοδώρητος, ἀλλὰ καὶ κάποιων μοναχῶν, ὁ Μάρκελλος πέτυχε τὴν ὀλοσχερὴ καταστροφὴ τοῦ ναοῦ, ἐνῶ ὁ Κυνήγιος ἔσπευδε στὴν Ἔδεσσα τῆς Ὀσροηνῆς γιὰ νὰ κατεδαφίσει ἕνα ἄλλο κτίσμα, ἐκεῖνον ἀκριβῶς τὸν ναὸ γιὰ τὸν ὁποῖον ἕνας νόμος τοῦ 382 πρόσταζε νὰ μείνει ἀνοικτὸς γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ θαυμάζει ὁ κόσμος τὰ ἔργα τέχνης ποῦ περιεῖχε⁶⁵. Τὴν καταστροφὴ τοῦ ναοῦ αὐτοῦ (ποῦ μάταια καταγγέλλει ὁ Λιβάνιος στὸν Θεοδόσιο⁶⁶) ἀκολούθησαν ἄλλες καταστροφές. Ἐνα ταξίδι στὴ Βόρειο Συρία ἀρκεῖ γιὰ νὰ τὸ ἐπιβεβαιώσει: ἡ σχεδὸν παντελὴς ἔλλειψη ἐρειπίων ναῶν, σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ τὴν ἀφθονία πρωτοχριστιανικῶν λειψάνων, ἀποτελεῖ εὐγλωττὴ μαρτυρία γιὰ τὴ συστηματικὴ τῆς ἐργασίας τῶν μοναχῶν καὶ τῶν πατρῶνων τους⁶⁷.

Ἀπὸ τὴν ἐξορία του στὴν Κουκουσὸ τῆς Ἀρμενίας ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος δὲν παύει νὰ στέλνει ἐπιστολὲς «συμπαράστασης» στὸν ἀγῶνα τῶν μοναχῶν. Λίγες δεκαετίες νωρίτερα, τὸν καιρὸ ποῦ ἦταν ἱερέας στὴν Ἀντιόχεια, εἶχε ὁ ἴδιος συλλέξει ἀσκητὰς [...] ζήλω θεῖω πυρπολουμένους καὶ τοὺς εἶχε ἀποστείλει κατὰ τῶν εἰδωλικῶν [...] τεμενῶν τῆς Φοινίκης νόμοις [...] αὐτοὺς ὀπλίσας βασιλικοῖς. Τοὺς μοναχοὺς συνόδευαν εἰδικευμένοι στὴν κατεδάφιση ἐργάτες, τὸ μισθὸ τῶν ὁποίων πλήρωναν οἱ εὐπορες θαυμάστριες τῆς ρητορείας τοῦ Χρυσο-

62. Γι' αὐτὸ τὸ θέμα βλ. τὴ μελέτη τοῦ G. Fowden, «Bishops and Temples in the Eastern Roman Empire, A.D. 320-435», *Journ. Theol. St.* 29 (1978) 53-78.

63. Πρβ. Λιβάνιος, 30.46: ἀνθρώπου μιανοῦ καὶ θεοῦ ἐχθροῦ καὶ δειλοῦ καὶ φιλοχρημάτου καὶ τῆ τικτόμενον αὐτὸν δεξαμένη γῆ δυσμενεστάτου.

64. Θεοδώρητος, Ἐκκλ. Ἰστ. 5.21.7.

65. Θεοδ. Κώδ. 16.10.8.

66. 30.44-5.

67. Βλ. τὸ μνημειῶδες ἔργο τοῦ G. Tchalenko, *Villages antiques de la Syrie du Nord: le massif du Bélus à l'époque romaine*, Paris 1953-58, I-III. Ἐνδεικτικοὶ εἶναι οἱ χάρτες VII καὶ CLIII μὲ λείψανα ναῶν καὶ μοναστηριῶν ἀντίστοιχα.

α-Φοινίκη
ἀσφαλῶς
οἶαν ἔζησε
μφυτο γε-
μέρη αὐτὰ
γλωσσικὰ
στράτευσε
ταρρυθμι-
τὴν παρά-
ποίου τὴν
] πυρὶ πα-
ς ναὸς τῆς
ῆς, ὕστερα
θεᾶς στὴν
ἀθειες τοῦ
ταφές πὼς
ιτήρια τῆς
ένος πάνω
οῦ ὑπῆρξε
ησία τῆς

ριοχὲς τῆς
ἀνένδοτα
ῆς πόλης,
Κωνσταν-
ρῦσιοι δὲν
νὸς διαδέ-
έβαλαν σὲ
αβάλλει τὸ
εὐσεβείας
τροπαντὸς

ἡ τῆς Συρίας
πρωμάτων)
Πρακτικὰ Ἀ'
thanassiadi
1990, μὲ τὴ

στόμου⁶⁸.

Οἱ ληστρικές ὁμως ὁμάδες ποὺ νέμονταν τὰ ἱερὰ τῆς Συρίας δὲν ἐπιτελοῦσαν τὶς εὐσεβεῖς παρανομίες τους ἀνενόχλητες. Οἱ Ἑλληνισταὶ ὑπερεμάχοντο τῶν ναῶν: στὴν Πέτρα, στὴν Ἀρεόπολη, στὴ Ραφία, στὴ Γάζα, στὴν Ἡλιούπολη καί, βέβαια, στὴν Ἀπάμεια, οἱ πολίτες συμπλέκονταν σὲ αἱματηρὲς συγκρούσεις μὲ τοὺς μοναχοὺς⁶⁹. Στὶς ἀρχὲς τοῦ 5ου αἰώνα ἡ Φοινίκη εἶχε μεταβληθεῖ σὲ πραγματικὸ πεδίο μαχῶν, καὶ αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος ποὺ μὲ ἀλλεπάλληλες ἐπιστολὲς ἀπὸ τὴν ἐξορία τοῦ Ἰωάννης Χρυσόστομος ἐξορκίζει κληρο καὶ μοναχοὺς νὰ μείνουν ἀπτόητοι στὸ ἔργο τους: *μή τις ὑμᾶς ἀπατήσῃ διὰ τὴν ταραχὴν τὴν γεγεννημένην καταλιπεῖν τὴν Φοινίκην καὶ ἀναχωρῆσαι ἐκεῖθεν. [...] διὰ τοῦτο καὶ Ἰωάννην τὸν εὐλαβέστατον πρεσβύτερον εἰς τοῦτο ἀπεστείλαμεν, ὥστε παρακαλέσαι ὑμῶν τὴν διάνοιαν, καὶ μὴ ἀφεῖναι ὑπὸ μηδενὸς παρασαλευθῆναι*⁷⁰. Ὅπως ὁμως ἦταν ἀναμενόμενο, ἡ τῶν Ἑλλήνων ηὔξηθη μανία καὶ πολλοὶ τῶν μοναχῶν οἱ μὲν ἐπλήγησαν οἱ δὲ καὶ ἀπέθανον, ὅπως σημειώνει σὲ ἐπιστολὴ τοῦ στὸν πρεσβύτερο Ρουφίνο ὁ Χρυσόστομος παροτρύνοντάς τον νὰ σπεύσει στὴ Φοινίκη, ὅπου μόνο μὲ τὴν παρουσία του καὶ τῇ συνήθει κεχρημένος ἀνδρεία θὰ κατατροπώσει τοὺς ἐχθρούς. Στὴ συνέχεια ὁ ἐξόριστος ἐπίσκοπος συστήνει στὸν Ρουφίνο νὰ τοῦ γράφει ἀπὸ κάθε μοναστήρι ποὺ θὰ συναντᾷ στὸ δρόμο του, νὰ μὴ ντραπεῖ νὰ τοῦ ζητήσῃ ἐνισχύσεις καὶ προπαντὸς νὰ μὴ καθυστερήσῃ οὔτε στιγμὴ. Καὶ ἂν ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ λείψανα, ὁ ἴδιος ὁ Χρυσόστομος ἔχει ἤδη στείλει πολλὰ καὶ ἀναμφισβήτητα στὸν πρεσβύτερο Τερέντιο καὶ στὸν ἐπίσκοπο Ὀτρήιο!⁷¹

Αὐτὴ ἦταν ἡ ἀτμόσφαιρα στὴ Συρία. Ὅταν τὸ 395 ὁ Πορφύριος ἐχρίσθη ἐπίσκοπος Γάζης, οἱ κάτοικοι τῆς παραδοσιακῆς αὐτῆς πόλης καὶ τῶν γύρω χωριῶν ἔστρωσαν τὸν δρόμο ἀπὸ ὅπου θὰ περνοῦσε ὁ ἐπίσκοπος μὲ τὴ συνοδεία του μὲ ἀγκάθια καὶ ἀκαθαρσίες ὥστε ἡμᾶς ἐκ τῆς δυσσομίας πνίγεσθαι καὶ περὶ τὴν ὄρασιν κινδυνεύειν, ὅπως θυμᾶται ἐναργῶς ὁ Μάρκος, ὁ διάκονος καὶ βιογράφος τοῦ Πορφυρίου⁷². Μὲ ἱεραποστολικὴ ζέση ὁ Πορφύριος κατόρθωσε νὰ φτάσῃ ἴσαμε τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ νὰ ζητήσῃ ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα Ἀρκάδιο τὴν ἐξουσιοδότηση γιὰ τὴν καταστροφή τῶν ἱερῶν τῆς Γάζας. Ὁ Ἀρκάδιος ὁμως τοῦ ἀπάντησε: *γνωρίζω ὅτι ἡ πόλις κατείδωλός ἐστιν ἄλλ' εὐγνωμονεῖ, περὶ τὴν εἰσφορὰν τῶν δημοσίων πολλὰ συνελούσα*⁷³. Ἡ ρεαλιστικὴ στάση τοῦ αὐτοκράτορα κάμφθηκε μόνον ὕστερα ἀπὸ τὶς ἄπειρες ἱκεσίες (καὶ ραδιουργίες) τοῦ στενοῦ του περιβάλλοντος, καὶ στίς 24 Μαΐου τοῦ 403 τὸ

68. Θεοδώρητος, Ἐκκλ. Ἱστ. 5.29.

69. Σωζομενός, Ἐκκλ. Ἱστ. 7.15.11. Γιὰ τὴν περίπτωση τῆς Ἀλεξάνδρειας βλ. τὸ σχετικὸ ἄρθρο μου (παραπάνω, σμ. 6).

70. Ἐπιστ. 123 (PG 52, 677-8).

71. Ἐπιστ. 123 (PG 52, 685-7).

72. Βίος Πορφυρίου 17.

73. Αὐτ. 41.

περίφημο Μαρνεῖο τῆς Γάζας κατεδαφίστηκε καὶ πυρπολήθηκε, ἐνῶ ὁ μαρμάρινος διάκοσμος τοῦ ναοῦ καὶ τὰ ἱερά του ἀντικείμενα μεταφέρθηκαν στὴν κεντρικὴ πλατεία τῆς πόλης ὅπου κτίστηκαν ἵνα καταπατῶνται οὐ μόνον ὑπὸ ἀνδρῶν, ἀλλὰ καὶ γυναικῶν καὶ κυνῶν καὶ χοίρων καὶ κνωδάλων⁷⁴. Στὴ θέση τοῦ ναοῦ τοῦ Μάρνα-Δία ὑψώθηκε ἡ ἐκκλησία τῆς Ἀγίας Εὐδοξίας, ἀφοῦ ὁ ναὸς εἶχε καταστραφεῖ χάρις στὴν ἐπέμβαση τῆς αὐτοκράτειρας.

Γιατί τόση μισαλλοδοξία στὴ Συρία; Γιατί ἡ μετάβαση ἀπὸ τὰ σύμβολα μιᾶς πίστεως στὰ σύμβολα μιᾶς ἄλλης νὰ ποτιστεῖ ἀπὸ τὸ αἷμα τόσων θυμάτων; Ἴσως γιατί ἐδῶ δὲν ἔχουμε μιὰν ἀμιγῆ περίπτωση θρησκευτικοῦ φανατισμοῦ, ἀλλὰ ἓνα ξέσπασμα κοινωνικοῦ καὶ φυλετικοῦ μίσους, ἓνα ὑποσυνείδητο ἐθνικὸ κίνημα μὲ ἀμφίεση, βέβαια, θρησκευτικῆ⁷⁵. Οἱ ἐξαθλιωμένοι Σύριοι χωρικοὶ τῆς ὕστερης ἀρχαιότητος ποῦ, «ἔχοντας φορτώσει στὸν κόκορα τὶς γεωργικὰς τους ἀσχολίες, εἶχαν ἐγκατασταθεῖ στὶς κορφὰς τῶν βουνῶν ἀπὸ ὅπου ἰσχυρίζονταν ὅτι ἐπικοινωνοῦσαν μὲ τὸν Πλάστη τοῦ Σύμπαντος», ὅπως μὲ ἄκαιρα ἐγκεντρικὸ σαρκασμὸ σημειώνει ὁ Σύρος ἀστὸς Λιβάνιος⁷⁶, δὲν εἶχαν καμμιά συνάφεια μὲ τὴν ἰδεολογικὴ-θρησκευτικὴ γλώσσα τῆς ἐξουσίας καὶ μπορούμε νὰ εἴμαστε βέβαιοι πὼς τὸ θέαμα κάποιου ἔργου τέχνης στὴν ἑλληνορωμαϊκὴ Κοινὴ δὲν εἶχε ποτὲ προκαλέσει τὴν παραμικρὴ συγκίνηση στὶς καρδιὰς τους. Ἀντίθετα, στοὺς ἐπιβλητικὸς ναοὺς καὶ στὰ ἀγάλματα τοῦ Βρούαξη καὶ τοῦ Φειδία θὰ ἔβλεπαν τὰ σύμβολα τῆς καθημερινῆς τους καταπίεσης.

Αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν ἀσταθὴ ψυχικὴ στάση τοῦ «περιθωριακοῦ», τὴ θολὴ ἀγανάκτηση γιὰ τὴν κατάστασή του ἐκμεταλλεύτηκαν οἱ πνευματικὰ συγκροτημένοι, ἀπόλυτα δίγλωσσοι ποιμένες τῆς Συριακῆς Ἐκκλησίας, οἱ ὁποῖοι χρησιμοποίησαν τὸν ὄχλο τῶν μοναχῶν ὡς ὄργανο γιὰ τὴν πραγματοποίηση προσωπικῶν τους φιλοδοξιῶν. Καὶ δὲν εἶναι καθόλου τυχαῖο τὸ γεγονός ὅτι ὅσοι πληθυσμοὶ δὲν εἶχαν ἀνταλλάξει κατὰ τὴ στιγμὴ τοῦ ἐκχριστιανισμοῦ τους τὴν ἐθνικὴ τους γλώσσα μὲ τὴν Ἑλληνικὴ, ἀποκλείστηκαν ἀπὸ τὴν ὀρθόδοξη παράδοση τῆς Ἐκκλησίας. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Κωνσταντίνου ὡς τὴν ἐποχὴ τοῦ

74. Αὐτ. 76.

75. Γιὰ τὴν ἀντίθετη ἄποψη βλ. A. H. M. Jones, «Were Ancient Heresies National or Social Movements in Disguise?», *Journ. Theol. St.* 10 (1959) 280-98. Σὲ ἐπίρρωση τῆς θέσης μου ἀναφέρω τὸ γεγονός ὅτι σὲ εὐπορες περιοχάς, ὅπως ἡ Παλμύρα, ὅπου εἶχε βλαστήσει γιὰ αἰῶνες ἓνα κράμα τοῦ ἑλληνισμοῦ μὲ τὴν τοπικὴ παράδοση ἐπὶ ἴσοις ὄροις, ἡ μετατροπὴ νῶν σὲ ἐκκλησίες ἔγινε μὲ τρόπο εἰρηνικό: γιὰ τὸν ναὸ τοῦ Baalshamin, ποῦ μετασκευάστηκε σὲ ἐκκλησία κατὰ τὸ 420-430 βλ. P. Collart - J. Vicari, *Le sanctuaire de Baalshamin à Palmyre*, 1969, 64· γιὰ τὸν «μητροπολιτικὸ» ναὸ τοῦ Βήλου, E. Will, «Le temple de Bêl à Palmyre», *Syria* 50 (1973) 261-8. Ὅσο γιὰ τὸν ναὸ τῆς Ἀλλάτ, ὁ ὁποῖος ποτὲ δὲν μετατράπηκε σὲ ἐκκλησία, μὲ ἀποτέλεσμα τὸ λατρευτικὸ ἀγαλμα τῆς θεᾶς νὰ βρεθεῖ στὸν σηκὸ ἀπὸ τοὺς ἀνασκαφεῖς, βλ. H. J. W. Drijvers «Das Heiligtum der arabischen Göttin Allât in westlichen Stadtteil von Palmyra», *Antike Welt* 7 (1976) 28-38.

76. 30.48: τοῖς τὴν μὲν γεωργίαν ἀποδράσιν, ὁμιλεῖν δὲ ἐν τοῖς ὄρεσι λέγουσι τῶ τῶν ὄλων ποιητῆ. Πρβ. αὐτ. 46· 2.32· 45.26· Ἐπ. 1367 (363), ὅπου οἱ μοναχοὶ ἀναφέρονται ὡς ἄνθρωποι ἀνέστιοι.

Ἰουστινιανοῦ ὀλοκληρώθηκε ἡ διαδικασία ποὺ ἀπέδιδε τὴν ιδιότητα τοῦ πνευματικὰ «αἰρετικοῦ» στὸν χρήστη ἰθαγενῶν γλωσσῶν, ὅπως εἶναι τὰ κοπτικά, τὰ συριακὰ καί, σὲ κάποιο βαθμό, τὰ ἀρμενικά. Ἡ ὀρθοδοξία ἔγινε τὸ προνόμιο τοῦ ἑλληνόφωνου, τοῦ ἀνθρώπου δηλαδὴ ὁ ὁποῖος σὲ λόγιο (ἢ, κατὰ παραχώρηση, σὲ λαϊκό) ἐπίπεδο εἶχε μπολιαστεῖ ἀπὸ τὴν αἰσθητικὴ καὶ πνευματικὴ διάσταση τοῦ Ἑλληνισμοῦ.